

Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1979

bron

Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, 1978-1979. E.J. Brill,
Leiden 1980

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/_jaa003197901_01/colofon.htm

© 2005 dbnl

Verhandelingen

Leugen, illusie en waarheid in Max Havelaar

In de regel levert het niet veel op wanneer men de lotgevallen van een romanpersonage gaat vergelijken met de levensgeschiedenis van de schrijver. Meermalen is er wel een zekere overeenkomst aan te wijzen, en gewoonlijk komt er dan aan het licht dat sommige zaken kloppen, en andere niet, zoals in het geval van Anton Wachter, van Jacques Fontein en van Hugo Aylva. Belangrijke gevolgen voor het begrip van het werk heeft dat niet. Of de schrijver zijn fictionele wereld nu heeft opgebouwd met behulp van een selectie uit en vervorming van zijn eigen biografische gegevens, van voorvallen die hij heeft bijgewoond of een keer heeft horen vertellen, van zaken die hij ergens heeft gelezen, dan wel van gebeurtenissen die hij volstrekt verzonnen heeft, doet niet ter zake, en evenmin op welke wijze deze elementen zijn vermengd. 'Dichters liegen de waarheid', heeft Bertus Aafjes eens gezegd. Om die waarheid gaat het - om de geldigheid van de levensvisie die in de roman gestalte heeft gekregen. Het bepalen van de graad van biografische betrouwbaarheid, het percentage vervorming en de hoeveelheid verzinsel of leugen-tussen-aanhalingstekens bevredigt een ander soort nieuwsgierigheid dan die naar de portee van de roman; een nieuwsgierigheid die al heel gauw in de buurt komt van de roddel.

Heel iets anders wordt het als we te maken krijgen met een autobiografie. Natuurlijk, ook daarin is er sprake van selectie en arrangement. De auteur interpreteert zijn eigen levenservaringen en organiseert ze tot een samenhangend en zinvol geheel. Dat gaat zelfs op als het zijn bedoeling is om de zinloosheid van zijn bestaan te demonstreren - anders wordt zijn boek een rommeltje, een misbaksel zonder kop of staart. Maar door zijn geschrift aan te dienen als autobiografie, wordt hij aanspreekbaar op zijn trouw aan de feiten. Als hij zaken van belang verzint of verzwijgt, liegt hij wèrkelijk, en dat is dus iets fundamenteel anders dan datgene wat een romancier volkomen terecht doet bij het scheppen van zijn illusoire, fictionele wereld.

Multatuli's *Max Havelaar* nu, is een boek dat zich zèlf aandient als een - zeer ingewikkeld in elkaar zittende - autobiografie. Niet het feit dus dat er vèrgaande overeenkomsten zijn aan te wijzen tussen de levensgeschiedenis van Eduard Douwes Dekker en die van Max Havelaar-Sjaalman-Multatuli is het punt waar het hier om gaat - want dat geldt ook voor Couperus en Hugo Aylva, voor Marsman en Jacques Fontein en voor Vestdijk en

Anton Wachter -, nee: op louter inwendige gronden, dus binnen het kader van het boek *Max Havelaar* zelf, wordt de zorgvuldige lezer tot de conclusie gedreven dat de auteur, Max Havelaar en Sjaalman een en dezelfde persoon zijn. Met andere woorden: dat het werk onder het mom van een roman Dekkers eigen levensbeschrijving is. Het zou te ver voeren om op dit ogenblik opnieuw alle bewijsstukken op tafel te leggen die dwingend tot deze gevolgtrekking leiden. Wie ze wil controleren kan het derde hoofdstuk van *De structuur van Max Havelaar* erop nalezen.

Als Stuivering dus zegt: 'Max Havelaar is Douwes Dekker niet, zelfs niet in romantische vergroting', dan ontkent hij het autobiografische karakter van het boek. Multatuli heeft nu eenmaal, zonder de geringste mogelijkheid tot ontsnapping, Max Havelaar met zich zelf doen samenvallen door het boek te structureren zoals hij het heeft gedaan.

Ongetwijfeld, *Max Havelaar* bevat een massa fictionele elementen. De goede Stern mag gaan nadat hij zijn taak heeft volbracht, Droogstoppel kan stikken in koffie, het verhaal van Saïdjah en Adinda wordt met zoveel woorden als *exemplarische* fictie betiteld, en van de vormgeving van het tafelgesprek over Sumatra wordt gezegd dat ze verzonnen is (echter niet van de substantie). Maar op alle punten waar een dergelijk voorbehoud niet, expliciet of impliciet, wordt gemaakt, mag men de auteur in letterlijke zin verantwoordelijk stellen voor zijn mededelingen. Als de daden van Havelaar op bepaalde punten niet stroken met de feiten uit Dekkers leven, wordt de lezer onjuist voorgelicht. En dat is onmiskenbaar op ten minste vier belangrijke punten het geval.

Laat ik beginnen met zo sober mogelijk de gang van zaken in 1856 in uw geheugen terug te roepen. Op 4 januari van dat jaar benoemde de gouverneur-generaal Duymaer van Twist Dekker tot assistent-resident van Lebak. Kort daarop vertrok deze met zijn vrouw en zijn tweejarig zoontje naar de hoofdplaats van de residentie Bantam, waaronder Lebak ressorteerde. Hij maakte daar kennis met zijn nieuwe chef, de resident C.P. Brest van Kempen, die hem op 22 januari in Rangkas-Betoeng installeerde in zijn functie. Nog geen vijf volle weken later ontving de resident een formele aanklacht tegen de regent van Lebak, Raden Adipati Karta Nata Negara, wegens 'misbruik van gezag door onwettige beschikking over den arbeid zijner onderhoorigen' en op verdenking van 'knevelarij door het vorderen van opbrengsten in natura zonder of wel tegen willekeurig gestelde onvoldoende betaling.' De aanklacht ging gepaard met het verzoek 'Den Regent van Lebak voornoemd met den meesten spoed naar

Serang optezenden en zorg te dragen dat hij noch vóór zijn vertrek, noch gedurende de reize in de gelegenheid zij om door omkoopning als anderszins te influenceren op de getuigenissen die ik zal moeten inwinnen', en voorts om de schoonzoon van de regent, 'Den Demang van Paroengkoedjang voorloopig in arrest te nemen.' Vervolgens zou Dekker een nader onderzoek instellen en de bewijzen leveren.

De resident, die dus een maand na de ambtsaanvaarding van zijn ondergeschikte met een zó vèrstrekkend voorstel werd geconfronteerd, weigerde aan Dekkers verzoek gevolg te geven zonder nadere bewijzen. Nog kort geleden heeft C. Fasseur in een artikel *Het 'Indië' van Multatuli*, gepubliceerd in de derde aflevering van het tijdschrift *Over Multatuli*, geconstateerd: 'Hij [Dekker] handelde wel zeer in strijd met de ambtelijke étiquette, niet alleen van zijn tijd maar van alle tijden, door van zijn meerdere, de resident, te verlangen dat deze de regent zou verwijderen zonder feiten, laat staan bewijzen te geven, waarop de beschuldiging van knevelarij, die deze maatregel moest rechtvaardigen, was gegrond. Men kan het de resident Brest van Kempen niet kwalijk nemen, dat hij geen gevolg heeft willen geven aan het verzoek van een ondergeschikte assistent-resident zich in een zo belangrijke kwestie maar op diens oordeel te verlaten.' Een assistent-resident, ik herhaal het, die sinds een maand in dienst was in de binnenlanden, die hij ternauwernood persoonlijk had leren kennen, en met wie hij in die periode hoogstens enkele ambtelijke brieven had gewisseld.

Dekker hield voet bij stuk, en dwong zodoende zijn chef het conflict in Batavia aanhangig te maken, terwijl hij ook rechtstreeks aan de gouverneur-generaal schreef. Deze nam op 23 maart het besluit - in afwijking van een veel verder gaand voorstel van de Raad van Indië - Dekker over te plaatsen naar Ngawi. Dekker wilde dat aanvankelijk aanvaarden, maar vlak daarop kreeg hij een kabinetsmissive waarin de gouverneur-generaal zijn grote ontevredenheid uitsprak: 'In Uwe bedoelde handelingen worden evenzeer gemist bezadigd overleg, beleid en voorzigtigheid, zoo zeer vereischt in een ambtenaar met uitvoering van gezag in de binnenlanden bekleed, als begrippen van ondergeschiktheid aan Uwen onmiddelijken superieur.' Deze ernstige berisping bracht Dekker ertoe eervol ontslag te vragen. Het werd hem op 4 april verleend. Maar hij gaf de zaak niet op: tot driemaal toe vroeg hij gehoor bij de gouverneur-generaal om de kwestie toe te lichten. Evenzovele keren werd dit geweigerd. Op 24 mei 1856 keerde Van Twist terug naar het moederland. Dekker bleef verbitterd achter.

Kort daarop werd een onderzoek ingesteld naar de gebeurtenissen in Lebak. De beschuldigingen bleken in beginsel juist, en bij gouvernementsbesluit van 11 december van dat jaar werd de demang van Parang Koedjang ontslagen, het ontslag van twee dessahoofden en een districtsoptzichter goedgekeurd, en aan de resident opgedragen de regent zelf ondershands ernstig te berispen.

Voor Dekker had dit alles geen gevolgen. Na vergeefse pogingen om op Java aan de slag te komen, vertrok hij zonder zijn gezin naar Europa. Zes weken na zijn vertrek werd zijn tweede kind, een dochtertje, geboren.

Ik heb getracht een zo nuchter mogelijke samenvatting te geven. Daaruit volgt buiten enige twijfel dat de Javaan wèrd onderdrukt en uitgezogen; dat Douwes Dekker zich dus terecht, en op moedige wijze tegen die verregaande misbruiken heeft verzet. Maar het is ook duidelijk dat zijn optreden niet bepaald tactisch is geweest, en dat in de bestaande sociale, politieke en ambtelijke verhoudingen een andere uitkomst van zijn optreden niet goed denkbaar was.

Het verwijt dat Rob Nieuwenhuys heeft geformuleerd: dat Dekker onvoldoende begrip had voor de sociale situatie en voor de plaats die de regent innam in de ogen van de bevolking, wordt weerlegd door verscheidene passages in *Max Havelaar*. Niet voor niets staat daar: 'Het is dan ook moeielyk, ja onmogelyk, zoodanig misbruik *geheel* uitteroeien, daar het diep geworteld is in den aard der bevolking zelf die er onder lydt.' En zelfs: 'Nee, geheel alleen des-noods zou hy recht doen, met of zonder hulp van anderen dan, ja, *tegen* allen, al ware 't ook tegen henzelf die behoefte hadden aan dat recht!' Met andere woorden: hij wilde een absoluut ethisch beginsel laten zegevieren, ook al wist hij dat hij daarvoor nauwelijks begrip kon ontmoeten bij de onderdrukten zelf. Dat hij daarbij zijn eigen invloed op de bevolking - nogmaals: na een verblijf van een maand in Lebak! - verregaand overschatte, en ook dat hij ten onrechte verwachtte volledige steun te krijgen van de gouverneur-generaal (die wellicht wel enige grond had gegeven voor die gedachte), is een andere kwestie.

U weet het: vier jaar later, op 14 mei 1860, verscheen onder het pseudoniem Multatuli *Max Havelaar, of de koffij-veilingen der Nederlandsche Handel-Maatschappij*, waarin Dekker zijn visie gaf op de gebeurtenissen uit 1856, een visie waarvan wij ons maar moeilijk kunnen distanciëren door de overtuigende wijze waarop zij vorm heeft gekregen. Toch is het bij goed toezien duidelijk dat er drie punten zijn in de zaak-Lebak waarop de auteur van

Max Havelaar zich zwak voelde staan, getuige de manier waarop die ter sprake worden gebracht of juist worden verzwegen.

Het eerste is de korte duur van zijn verblijf in Lebak. Vrijwel elke lezer zal verbaasd staan als hij zich bewust maakt dat er tussen de ambtsaanvaarding en de aanklacht maar zo weinig tijd verlopen is. Het stáát er inderdaad: tijdens het gesprek tussen Verbrugge en de regent dat voorafgaat aan Havelaars aankomst, merkt de vertelinstantie op: 'men was in Januari'. En de brief aan de resident van Bantam, gedateerd '24 Februari 1856', begint met de woorden: 'Sedert ik voor een maand myn betrekking alhier aanvaardde'. Maar in de tussenliggende tweehonderdnegenentwintig bladzijden is Multatuli er door een geraffineerde verdoezelingstechniek in geslaagd de indruk te wekken dat de periode veel langer is. Wie maakt zich bewust, als hij op bladzijde 207 is aangekomen, dat we hier eerst aan het eind zijn van Havelaars tweede dag in Rangkas-Betoeng? En als op de volgende pagina wordt verteld: 'De kleine familie leefde stil voort. Havelaar was dikwyls over-dag uit, en bracht halve nachten op zyn bureau door', als wordt verteld dat 'Havelaars zucht om hulp te verleenen waar hy maar eenigszins kon, dikwyls den Regent te-stade kwam', en vervolgens: 'Na lang wachten waren de meubels van *Batavia* aangekomen' - wie zou dan zich realiseren dat het hier hooguit over een paar weken gaat? De eerste maal dat er weer een datum wordt genoemd, is dat 15 maart - een tijdstip dat een week of drie na het ogenblik van de aanklacht ligt. Eerst nadat deze brief aan de controleur is afgedrukt, volgt de opmerking: 'Ik ben in 't meedeelen van dezen brief den tyd vooruitgelopen.'

Het spreekt vanzelf dat deze verdoezelingstechniek jegens de lezer van *Max Havelaar*, niet bruikbaar was in Dekkers contacten met de resident. Daar, in de tweede brief aan de resident, geschreven op 25 februari, verdedigt hij zich - min of meer bij voorbaat - tegen een mogelijke beschuldiging van overijld handelen met de woorden: 'Lang - of juister gezegd *veel* had ik nagedacht voor ik daartoe [dat wil zeggen tot het indienen van een verzoek om de regent 'naar *Serang* te verwijderen'] besloot.' En verder op in dezelfde brief veel explicieter: 'En waarlijk, ik zelf ben van oordeel, dat ik uit de dienst behoor ontslagen te worden, als het blijken zal, dat ik ligtvaardig of zelfs slechts voorbarig ben te werk gegaan.

Voorbarig! Na jaren, jaren misbruik!

Voorbarig! Alsof een eerlijk man mogt kunnen slapen, genieten en leven, als zij voor wier welzijn hij geroepen is te waken, - zij die in den hoogsten zin zijne *naasten* zijn, worden gekneveld en uitgezogen!

Het is waar, ik ben hier kort, doch ik hoop dat eenmaal de vraag zal zijn *wat* men gedaan heeft en niet of men het in te korten tijd heeft gedaan.'

Het pleidooi eindigt met de woorden: 'Ik heb berouw van de dagen, die ik reeds liet verlopen voor ik UWEdG. officieel rapporteerde, en ik vraag verschooning voor dat verzuim.'

Het ligt voor de hand te bedenken dat dit oratorisch vuurwerk op bladzijde 311 van *Max Havelaar* een totaal ander effect sorteert dan het deed in de ambtelijke brief aan de resident die de dag tevoren met de aanklacht overvallen was.

Met dit alles wil niet gezegd zijn dat Multatuli door zijn strategie met betrekking tot het tijdsverloop de lezer van zijn boek bedrogen heeft - dat is beslist níet het geval -; wèl dat hij dit punt als een zwakte ervoor, en ervoor gezorgd heeft dat zijn kwetsbaarheid in de *Havelaar* zo gering mogelijk werd gemaakt.

Het volgende aspect is gecompliceerder. In de brief van 24 februari aan de resident verzwijgt Dekker de onmiddellijke aanleiding tot het indienen van zijn aanklacht: de ontdekking dat zijn voorganger vergiftigd zou zijn ten huize van de demang van Parang Koedjang, als gevolg van zijn pogingen om het onrecht in Lebak tegen te gaan. Niemand zal het Dekker kwalijk kunnen nemen dat hij door die ontdekking diep geschokt was, en vreesde voor het leven van de zijnen en van zich zelf. Dit neemt niet weg dat het de vraag is of de ombuiging van zijn omissie tot een verdienste wel zo appreciabel is als de woorden in *Max Havelaar* ons willen doen geloven: 'Doch niet zoo overbodig zal 't wezen, daarby zyn [dat wil zeggen Havelaars] omzichtigheid te doen opmerken die hem geen woord deed uiten over de pas gedane ontdekking om niet het stellige zyner aanklacht te verzwakken door onzekerheid omtrent een wel belangryke, maar nog onbewezen beschuldiging.'

Van mijn kant acht ik het niet overbodig op te merken dat Multatuli ook in dit opzicht een bijzonder effectieve compositorische strategie heeft toegepast. In zeventien passages komen de Sloterings voor. Via een geraffineerd proces van intensivering wordt de spanning omtrent het lot van Havelaars voorganger geleidelijk opgevoerd, zodat de ontdekking van de moord als een uiteindelijke ontlading werkt. Het meesterlijk gehanteerde motief 'vergiftiging als gevolg van strijd tegen de misstanden' verschaft Havelaars reactie op de ontdekking van de moord voor de lezer een maximale aannemelijkheid. Maar objectief gesproken is daarmee de verzwijging van de aanleiding voor de aanklacht niet afdoende gemotiveerd.

Verreweg het belangrijkste punt is evenwel gelegen in het verzwijgen van een essentieel element in de geschiedenis tegenover de resident, zowel als tegenover de lezer van *Max Havelaar*. Vier dagen voor hij zijn aanklacht indiende, op 20 februari, had Dekker de grassnijders op het erf van de regent, die door het inlandse hoofd onwettig waren opgeroepen, naar hun woonplaatsen teruggestuurd. In een brief van 1 april aan de controleur zegt de regent hierover: dat hij daardoor 'beschaamd [was] ten opzichte van de hoofden'. Wanneer men zich bewust is van de betekenis die in de toenmalige 'Indische' samenleving gehecht werd aan 'iemand beschaamd [maloe] maken', is het duidelijk dat de regent ten diepste gegriefd moet zijn.

Het is dus eenvoudig onwaar wat Dekker in zijn brief van 25 februari aan de resident schrijft: 'Al wat ik omtrent de handelingen van den Regent onderzocht was diep geheim. *Hij* alleen en de *Pattie* wisten het, want *ik zelf* had hem loyaal gewaarschuwd.' Althans, de indruk die hier gewekt wordt: niemand buiten de direct betrokkenen draagt enige kennis van de controversie - is onjuist. Er was sinds vijf dagen een open conflict, ook al mag de regent jegens de resident en later in zijn brief aan de controleur verklaard hebben dat hij 'geen grief [had] tegen de heer Assistent-Resident, omdat de heer Assistent-Resident volstrekt niets verkeers verricht heeft jegens mij, waardoor ik een grief zou kunnen hebben of boos zou kunnen zijn.' Hij voegt daar immers onmiddellijk aan toe: 'Behalve dan...' en dan volgt het verhaal van de grassnijders.

Dit alles heeft met tactiek te maken, niet met het principe: Dekker verzette zich werkelijk tegen reële misbruiken, en zijn angst voor vergiftiging is de begrijpelijkste zaak van de wereld. Maar het maakte hem in zekere zin veel kwetsbaarder voor de beschuldiging van overijld en onvoldoende bezonnen optreden (precies de punten waarop de gouverneur-generaal hem in de kabinetsmissive terechtwees). Zoals u naar ik hoop hebt gezien, is een niet zo heel gering deel van de 'strategie', de structuur, van *Max Havelaar* verklaarbaar uit het bewustzijn van deze zwakheden.

Het vierde punt waarop de autobiograaf in gebreke gesteld kan worden waar het zijn trouw aan de feiten betreft, is van tegengestelde aard. Het gaat daar namelijk niet om verdoezeling, goedpraten of verzwijgen, maar juist om een toevoeging: een opsieren van de werkelijkheid. Waarom Multatuli het nodig gevonden heeft te vertellen dat Havelaar in de nacht, volgend op de tweede dag van zijn verblijf in Rangkas-Betoeng, in zijn eentje te paard was uitgereden naar Parang-Koedjang, het district der verregaande misbruiken, is mij nog steeds een raadsel. Hoe zou dat mogelijk zijn geweest: door

een land dat hij niet kon kennen, met uitermate slechte verbindingen. Bovendien sprak hij de taal van de plaatselijke bevolking niet, en ten slotte: bij wie had hij daar midden in de nacht moeten aankloppen om de waarheid over door zijn voorganger ontvangen klachten te achterhalen? Zo mogelijk nog bonter maakt Multatuli het als hij een kleine veertig bladzijden verder zegt dat Havelaar met fabelachtige promptheid reageert op de klachten die hij te horen krijgt: 'Meestal was hy kort daarna op de plaats waar 't onrecht geschiedde, ja, vaak was hy reeds daar geweest en had - gewoonlyk des-nachts - de zaak onderzocht, voor nog de klager zelf in zyn woonstede was teruggekeerd. Zoo bezocht hy in die uitgestrekte afdeling, dorpen die twintig uren verwyderd waren van *Rangkas-Betoeng*, zonder dat noch de Regent noch zelfs de controleur Verbrugge wisten dat hy afwezig was van de hoofdplaats.' Bovendien, wat blijft er op deze wijze over van zijn verklaring tegenover de resident dat alleen de regent en hij zelf van het onderzoek naar de wantoestanden op de hoogte waren? Dit is ongetwijfeld het zwakste punt van het boek, omdat de beweringen door iedereen onmiddellijk konden worden doorgeprikt als verzinsel.

Tegenover deze zwakheden wil ik ten slotte de kracht van Multatuli afzetten. Er is vele malen beweerd dat Havelaar een onwezenlijke figuur is, een man die alleen deugden in de hoogste graad bezit. Als dat waar zou zijn, zou men zich er niet over hoeven te verbazen: uiteindelijk is *Max Havelaar*, naast een vurig protest tegen de onderdrukking van de Javaan, ook een pleidooi in eigen zaak. Er zullen niet zo heel veel mensen zijn die onder die omstandigheden weerstand kunnen bieden aan de neiging tot zelfverheerlijking. En toch is Multatuli daarin geslaagd. Een van de fundamentele eigenschappen die de auteur in zich zelf blijkt te onderkennen is zijn 'onverzadelyke eierzucht', en bij herhaling maakt hij duidelijk dat die eierzucht zich toespitst op de *behoefte* de martelaar te worden van een grote zaak - een zaak, vergelijkbaar met die van Socrates en Christus, naast wie Havelaar direct bij zijn introductie wordt geplaatst. 'Ieder kan geen profeet of apostel wezen ...', zegt hij in zijn tweede gesprek met Verbrugge, en dat houdt kennelijk in: maar ik zelf wil dat wel worden. Ja, 'hy dorstte naar opoffering', en in de volgende zin is er zelfs sprake van 'de aanlokkelykheid van een zelfoffer'. Welke conclusie moeten we hieraan verbinden? Deze, dat het martelaarschap voor de zaak van de Javaan, naar het eigen oordeel van Multatuli, toen hij zijn autobiografie schreef, niet alleen iets was dat óver hem kwam, maar zeker evenzeer een status die beantwoordde

aan een essentiële psychische behoefte van hem zelf: het was niet slechts een lotsbeschikking, maar ook een triomfantelijke verworvenheid. Het is niet gering dat Dekker, in de situatie waarin hij verkeerde toen hij *Max Havelaar* schreef, deze complexiteit onder ogen durfde zien niet alleen, maar ze tot een wezenlijk bestanddeel maakte van zijn boek. De zelfrelativering mag betrekkelijk zijn - de zaak was zijn martelaar inderdaad waard -, maar ze is er niet minder wezenlijk om. Het bewijst overigens de stelling van de betreurde Paul van 't Veer dat Dekker, ook als hij niet naar Indië was gegaan, er ongetwijfeld in geslaagd zou zijn ergens de martelaar van te worden.

Max Havelaar is een meesterwerk - vriend en vijand zijn het althans dáárover eens. De belangrijkste reden daarvoor is, dat het boek onder de verblindende, virtuoze, uiterlijke bontheid een volstreekte doelgerichtheid bezit. Ik heb vroeger laten zien dat in die schijnbaar onsamenhangende stortvloed van gesprekken, uitweidingen, toespraken, plaatsbeschrijvingen, historische beschouwingen, zakelijke uiteenzettingen en verhalen, een grote groep van elementen terugkeert, telkens op andere manieren gecombineerd en gepresenteerd. De lezer wordt er grondig van doordrongen, door een voortdurend variërend bespelen langs de weg van ironie en sarcasme, van redelijke uiteenzetting en een regelrecht beroep op zijn emoties, door schijnbaar-negatieve en positieve benadering, via verbeelding, fictie en nauwkeurige zakelijke beschrijving, dat twee motieven het handelen bepalen van vrijwel iedereen: machtsdrift en hebzucht: de onweerstaanbare drang tot vergroting van het eigen ik ten koste van alles. Zelfs de hoogste en edelste beginselen worden aangeroepen en misbruikt tot het bereiken van dat ene doel. Daartegenover wordt een man geplaatst die vanuit de grond van zijn wezen niet anders kan dan proberen die verheven beginselen wèl in praktijk te brengen - ook al beantwoordt die drang evenzeer aan de fundamentele behoefte tot vergroting van het eigen ik, een omstandigheid die de situatie eerst waarlijk plausibel maakt. In de ongelijke strijd die daaruit resulteert, lijdt de martelaar noodzakelijkerwijs de nederlaag. *Max Havelaar* overtuigt de lezer ervan dat desondanks deze strijd de enige waarlijk menswaardige vorm van leven is, en dat die nederlaag ten hemel schreit. Daarop blijken al die veelsoortige elementen van het boek te zijn afgestemd en daartoe wordt het medeleven van de lezer gemobiliseerd: het diepe besef van de wezenlijke noodzaak, van de tragiek en de heroïek die er liggen in de eeuwig vergeefse strijd om gerechtigheid.

En dit is een thema dat van alle tijden is. Onder dit gezichtspunt doet het

er niet meer toe dat de gebeurtenissen in *Max Havelaar* voorgoed historie zijn geworden, en zelfs niet dat men Douwes Dekker kan betrappen op verdoezeling, goedpraten, verzwijgen en opsieren in zijn levensverhaal. Waar het om gaat, zoals in alle literatuur, is dat een incident, verzonnen of niet, op een zodanige manier vorm heeft gekregen dat een fundamentele visie op het menselijk bestaan er overtuigend gestalte in heeft gekregen. De structuur van *Max Havelaar* is daarvoor van beslissende betekenis.

A.L. SÖTEMANN

De twee functies van schrijven

Waar je in Nederland - en zelfs voor België geldt het - ook maar een lezing geeft of voorleest uit eigen werk, hetzij voor studenten, bij de volksuniversiteit, bij een middelbare school, voor een huisvrouwenvereniging of in een kerk, daar krijg je na afloop van de lezing altijd de vraag voorgelegd: waarom schrijf je? Steeds heb ik mij met een dooddoener of een wedervraag van het probleem afgemaakt; de dooddoener is gewoonlijk: omdat ik het graag doe en de wedervraag: waarom leest U? Maar niet alleen mijn gehoor doch ook ik zelf werd steeds ontevredener over dit antwoord en deze wedervraag. Daarom wil ik hier, op een plaats waar ik de vraag: waarom schrijf je, niet verwacht, proberen te achterhalen waarom ik schrijf.

Het antwoord op die vraag zou heel eenvoudig kunnen zijn. Flannery O'Connor moet eens op de vraag: 'Why do you write', geantwoord hebben: 'Because I am good at it.' Voor haar is dat zeker waar maar ik zou niet graag hetzelfde antwoord geven als ik het over mijn eigen werk moest hebben. Enkele andere schrijvers die zich over dit zelfde probleem hebben uitgelaten zijn Henry Miller (*Reflexions on writing*), George Orwell en John Updike. Op de laatste twee kom ik nog terug; Miller zegt niets over het probleem waar ik iets mee kan aanvangen. Dan kom ik nog heel wat verder met een opmerking van Kousbroek die mij eens toevertrouwde: 'Jij en ik schrijven om meisjesharten sneller te doen kloppen.'

Ik kan, ter rechtvaardiging van het dubieuze feit dat ik schrijf - dubieus omdat er in de loop der eeuwen al meer meesterwerken zijn opgehoopt dan zelfs honderd ijverige lezers kunnen verwerken - alleen maar aanvoeren: omdat ik het altijd gewild heb. Vanaf het moment dat ik voor het eerst een boek in handen hield wist ik dat ik niets liever wilde dan een boek in handen houden dat ik zelf geschreven had. Sartre heeft daarover in *Les mots* zo prachtig geschreven dat ik daar niets aan hoeft te voegen.

Maar dat verlangen naar het zelf vervaardigen van een boek bracht dadelijk een eigenaardig feit aan het licht. Als je als kind kruidenier wil worden, weet je hoe kruideniers eruit zien, hoe ze gekleed gaan, waar en op welke wijze ze hun nering voeren en het is je dan ook bekend dat ze haast altijd met pinnige vrouwen zijn getrouwd. Als je, zoals mijn buurjongen, lantaarnopsteker wil worden, weet je wat zo'n man 's avonds uitspookt met de gaslantaarns en je kunt hem zelfs vragen hoe je lantaarnopsteker moet

worden. Maar schrijvers zijn niet dik gezaaid, ze werken bovendien in het verborgene en er is dus voor een kind geen enkele aanwijzing voorhanden hoe je het moet aanleggen om schrijver te worden. Je verkeert in dezelfde eigenaardige positie als het meisje bij mij op de lagere school die, op grond van de bijbeltekst 'de hoeren zullen u voorgaan in het koninkrijk der hemelen', het in haar hoofd had gezet dat ze hoer wilde worden. Mij raadde ze op grond van diezelfde bijbeltekst waarin ook nog over tollenaars wordt gesproken, aan om tollenaar te worden maar ik kon daar niet warm voor lopen. Dat meisje, een domineesdochter, wist niet hoe ze hoer moest worden, ze wist alleen dat ze het wilde worden, ongeacht de kreten van afgrijzen die regelmatig thuis en op school opklonken als ze haar voornemen kenbaar maakte.

Ik weet nog goed dat ik aan de juffrouw in de eerste klas van de lagere school vroeg: hoe moet je nu schrijver worden? Dan moet je een boek maken, zei ze, en het bij een uitgever brengen. Die geeft het uit. Maar ja, zei ze erbij, je moet al wel een beetje beroemd zijn, want de mensen kopen henz geen boek van een onbekend schrijver. Dat woord beroemd zette zich vast in mijn prille hersens: ik moest dus eerst beroemd worden. Nu was er in onze familie inderdaad iemand die, althans in mijn ogen, beroemd was, een neef die een viaduct had aangelegd. Op een klein bordje dat aan het viaduct was bevestigd, kon je zijn naam lezen. Dat leek me het toppunt van roem en ik nam mij voor om, evenals die neef, eerst wegenbouwkundig ingenieur te worden. Ik zou dan een viaduct bouwen waarop mijn naam te lezen was en een uitgever zou eroverheen rijden en tegen zijn vrouw zeggen: 'Wat een prachtig viaduct, laten we eens even uitstappen om te zien wie dat gemaakt heeft.' Dan zou hij mijn naam lezen en zeggen: 'Rechtsomkeert, onmiddellijk naar die ingenieur, die moeten we vragen om een boek.'

Toen mijn neef op een keer over kwam uit Argentinië (zo beroemd was hij al dat hij daarheen kon emigreren, althans zo zag ik dat) vroeg ik hem dan ook hoeveel uitgevers er bij hem geweest waren toen hij nog in Nederland woonde. 'Uitgevers', zei hij verbaasd, 'waarom? Nee, nooit één.' 'Ja, dat komt omdat alleen uw naam maar op het bordje staat', zei ik, 'u moet uw adres erbij zetten, dan komen de uitgevers wel.' Terwijl ik het zei begon ik zelf te twijfelen aan iets dat ik zolang als vanzelfsprekend had beschouwd. Als een uitgever er echt moeite voor had willen doen, had hij het adres van mijn neef best kunnen opsporen. Het viaduct-geloof werd nog krachtiger geschokt door een onderwijzer in de derde klas van de lagere school die

mij hartelijk uitlechte toen ik hem op een keer mijn toekomst schetste: ingenieur-viaduct-uitgever-boek. Maar hij kon mij toch niet zeggen hoe je dan wel schrijver moest worden.

Daarop bedacht ik zelf het volgende: het was natuurlijk zinloos om via dat viaduct te gaan, je moest er gewoon voor zorgen een zo innig mogelijk contact met een uitgever te hebben. Het beste, zo leek me, was te trouwen met een dochter van een uitgever. Dan was je zijn schoonzoon en moest hij je boeken wel uitgeven. Ik begon dus uit te zien naar uitgeversdochters maar realiseerde mij al vanaf de aanvang van dit amoureuze zoekgedrag met bijbedoelingen dat het wel eens heel moeilijk zou kunnen zijn om met uitgeversdochters in aanraking te komen. Ze werden natuurlijk omringd door tientallen aanbidders die schrijver wilden worden. Daarom hoopte ik maar dat ze heel lelijk zouden zijn. Ik stelde me voor hoe ik ze vurig, al waren ze dan scheel en gebocheld, zou omhelzen en nog tijdens die omhelzing zou ik een manuscript overreiken aan de gelukkige vader.

Ondertussen begon ik alvast maar aan een boek dat ik *Drie vrienden* noemde en dat in acht afleveringen verscheen in het Maandblad van de Christelijke Korfbalvereniging. Maar ondanks deze vorderingen wilde het nog niet erg vlotten met het vinden van uitgeversdochters. Ik maakte contact met de dochter van de heer Fortuyn, een Maassluisse uitgever. Met de dochter las ik op een donkere zolder Arretje Nof en plukte ik goudsbloemen in de tuin maar toen ik bemerkte dat haar vader alleen maar geboortekaartjes en huwelijksaankondigingen drukte, bekoelde de liefde.

Dat alles gebeurde toen ik een jaar of acht was. Naarmate ik ouder werd, zag ik steeds duidelijker in dat ik er niet op hoefde te hopen via de omweg van een gebochelde uitgeversdochter gedrukt te worden en ik zon dan ook op zinniger middelen om mijn doel te bereiken. Heel lang heb ik geloofd dat je, als je schrijver wilt worden, moet beginnen als journalist. Nu ik enige ervaring heb met de journalistiek, weet ik wel beter. De journalistiek is nu juist datgene wat een schrijver niet moet doen. Het onder dwang van een verschijningsdatum en om den brode vervaardigen van teksten over onderwerpen die je veelal zelf niet zou hebben uitgekozen om over te schrijven, vergalt alleen dan het plezier van het schrijven niet als je je agressief uitleeft op het papier. En zelfs dan ontstaat achteraf een kater, of althans een schuldgevoel omdat je iemand, uit rancune over het feit dat je op dat moment niet over hem wilde schrijven, niet boosaardig hebt aangepakt omdat zij of hij het verdiende maar omdat je toevallig in een slecht humeur was. Hij of zij boet voor jouw woede over jouw onvrijheid.

Maar als jongen van twaalf wist ik dat nog niet; ik wilde journalist worden en om dat te kunnen worden, moest je in ieder geval HBS hebben. Ik ging daarheen, hoe ongebruikelijk dat ook was in mijn milieu, en bleef op de middelbare school ook nog een jaar of drie volhouden dat ik journalist wilde worden. Pas toen ik in aanraking kwam met datgene wat zo gewichtig 'letterkunde' heet, kwam ik gaandeweg tot de ontdekking dat schrijvers meestal juist helemaal geen journalist waren. Bordewijk, mijn eerste grote liefde op literair gebied, was advocaat, en Vestdijk was arts en Theo Thijssen onderwijzer en Harry Mulisch, voor zover ik kon nagaan, helemaal niets, en W.F. Hermans geoloog en Jan Wolkers beeldhouwer. Het bleek dus helemaal niet nodig om journalist te worden. Maar hoe het gestelde doel dan wel te bereiken? Niemand kon daar een antwoord op geven: mijn leraar Frans vertelde me wel dat hij schrijver had willen worden maar dat daar niets van terecht was gekomen (en, voegde hij eraan toe, bij jou zal er ook niets van terecht komen) maar niet *hoe* hij het had willen worden en mijn leraar Nederlands zei ook dat het in feite dom was om te veronderstellen dat je ooit schrijver zou kunnen worden: dat was maar voor zó weinigen weggelegd. Ik gaf het idee schrijver te willen worden niet op, maar praatte er niet meer over. Ik nam Buddingh's *Encyclopedie der wereldliteratuur* ter hand en turfde daaruit de beroepen van schrijvers. Verrassend vaak bleken schrijvers van huis uit juristen te zijn en verrassend zelden hadden ze een universitaire studie in de één of andere taal achter de rug. Als je schrijver wilde worden, moest je in ieder geval geen Nederlands studeren, dat was me wel duidelijk maar helaas kon ik geen rechten gaan studeren met een HBS-diploma. Dus koos ik betrekkelijk willekeurig (hoewel ook weer niet zo willekeurig - ik had altijd al veel belangstelling gehad voor de natuur) een studie die het schrijver worden niet bij voorbaat uitsloot - ik kende de namen van Hillenius, Vroman, Lodeizen, Barbellion, Jacobsen - maar er ook niet zo vanzelfsprekend toe leidde als welhaast het geval leek te zijn bij de rechtenstudie. Aan de universiteit, zo meende ik, zou ik wel meer studenten leren kennen met aspiraties om schrijver te worden. Dat bleek echter geenszins het geval te zijn. Aan de universiteit werd juist nogal neer gekeken op schrijvers - het waren mensen die net goed genoeg waren om gratis of op zijn hoogst voor een goedkope fles wijn, een avond te vullen van een dispuutsbijeenkomst, folkloristische figuren in de marge van de samenleving. Pas toen ik een jaar of drie gestudeerd had, ontmoette ik iemand anders die evenals ik aspiraties had om schrijver te worden. Ik zag die figuur maar één keer - ik heb die ontmoeting

beschreven in het verhaal *De onbekenden in Mammoet op zondag* - en verloor hem toen weer uit het oog. Een paar jaar later ontmoette ik hem opnieuw. Hanneke was bevriend met een meisje dat Eva heette en die was al sinds mensenheugenis bevriend met Maarten Biesheuvel. Beiden woonden op een steenworp afstand van onze flat, iets dat me, toen ik hoorde dat hij schreef het wrange gevoel gaf dat er voor mij als schrijver geen plaats meer was - zo dicht bij elkaar konden niet twee schrijvers wonen. Op een avond bezocht ik voor de eerste maal Maarten Biesheuvel en Eva Gütlich. Maarten B. in het vervolg Bies te noemen, had toen nog nooit iets gepubliceerd. Hij troonde mij mee naar een klein kamertje in zijn flat waar hij mij, zo deelde hij me mysterieus en sterk door de neus sprekend mede, iets van zijn werk zou voorlezen. Hij opende een kast en daaruit donderden toen dadelijk honderden vol beschreven en vol getypte vellen omlaag. Ik wist dat Bies een voorsprong had want hij studeerde rechten, maar toen ik al die dwarrelende vellen zag, dacht ik: dat kan nooit iets worden. In die mening werd ik alleen maar gestijfd door datgene wat hij voorlas - een verhaal over een aardbei. Tijdens het voorlezen stortten nog herhaaldelijk manuscripten, grote en kleine verhalen, fragmenten van verhalen en zelfs tekeningen omlaag - ik belastte me met het in de kast terugduwen van het reeds geschrevene en Biesheuvel las voor.

Na het voorlezen was ik er meer dan ooit van overtuigd: dat wordt nooit wat en die gedachte deprimeerde me. Wat een formidabele hoeveelheid energie had Bies al geïnvesteerd in zijn verlangen om schrijver te worden, het was al een kast vol, en toch zou hem dat niets opleveren.

Ik heb dat geheel verkeerd gezien en dat is lelijk van me maar ik kan misschien als verontschuldiging aanvoeren dat Bies van mij ook altijd gedacht en gezegd heeft: 'Dat wordt niets.'

Ondertussen studeerde ik af en verdween ik in militaire dienst. Daar schreef ik in mijn vrije tijd - want daar had ik plotseling erg veel van omdat ik geen tentamens meer hoefde voor te bereiden - een roman, *Stenen voor een ransuil*. Toen ik het werk min of meer voltooid had, zon ik op middelen om het onder de aandacht te brengen. Ik reisde op een middag in het voorjaar met het manuscript naar Amsterdam en wandelde, mij zelf moed insprekend, naar de Koninginneweg 121. Daar woonde de familie Prinsen Geerligts. Toen ik voor de deur stond durfde ik niet aan te bellen. Ik dacht: je kunt het niet doen, aankomen met zo'n onbeholpen geschreven boek. Ik wandelde naar het daar vlakbij zijnde Vondelpark en hield me zelf voor dat er ongetwijfeld nog tientallen andere slechte, zwakke, domme, waardeloze

boeken zouden worden of al waren ingeleverd, dus waarom ik niet. Niet geschoten, zeker mis, prevelde ik de lijfspreuk van mijn vader. Ik wandelde terug, stond voor de deur, dacht: het is waardeloos. Zo pendelde ik een keer of vijf heen en weer tussen de Koninginneweg en het Vondelpark en het slot ervan was dat ik het manuscript weer meenam. Een jaar later ging ik opnieuw met *Stenen voor een ransuil* op pad en opnieuw pendelde ik een keer of wat heen en weer tussen Koninginneweg en Vondelpark maar ten slotte belde ik dan toch aan en wel vooral omdat het mijn laatste kans was. Als ik nog een jaar zou wachten, zou ik te oud zijn voor de Reina Prinsen Geerligsprijs. Toen ik had aangebeld, ging de deur open en zag ik een verbazend hoge trap en aan het eind ervan stond iemand die ik niet zien kon (het was te donker en die persoon ging bovendien vrijwel geheel schuil achter de muur van de overloop) maar die mij vroeg wat ik kwam doen.

‘Ik kom een manuscript inleveren voor de Reina Prinsen Geerligsprijs’, stamelde ik. Ik had verwacht dat ik met een zekere voorkomendheid zou worden ontvangen, dat mijn naam gevraagd zou worden, en dat ik het hoogst persoonlijk op een tafel of een bureau zou kunnen neerleggen. Maar de vrouw riep slechts: ‘O, leg het maar in het mandje, dan trek ik het vanavond, tegelijk met de krant, wel naar boven.’

Ik legde twee identieke exemplaren van het manuscript in de mand en opgelucht sloot ik de deur: nu het zo werd ontvangen was het ook niet zo erg meer dat het weinig meer dan vullis was.

Na een maand of drie las ik op de achterpagina van Vrij Nederland dat Arie van den Berg de Reina Prinsen Geerligsprijs zou krijgen en toen was ik helemaal gerust gesteld. Zie je wel: mijn manuscript kwam niet in aanmerking voor een bekroning. Terecht niet. Wie schetst dan ook mijn verbazing toen ik kort daarop een brief van mevrouw Prinsen Geerligts ontving waarin mij werd meegedeeld dat ik een eervolle vermelding had gekregen voor mijn manuscript. En nog voor de prijsuitreiking plaatsvond lag er al een brief op de mat van de heer Van Suchtelen van de Wereldbibliotheek die mij meedeelde belangstelling te hebben voor het uitgeven van het boek. Nog altijd beklijft bij mij een schuldgevoel omdat ik niet op het aanbod van Van Suchtelen ben ingegaan maar mij door Fokke Sierksma bij de Arbeiderspers liet introduceren. In 1971 verscheen *Stenen voor een ransuil* daar. Ik herinner me nog zeer goed de mooie septemberdag waarop ik het in mijn handen hield en de verbazing en treurigheid over het feit dat het zoveel minder indrukwekkend bleek te zijn - het in

handen houden van een boek dat je zelf had geschreven - dan ik op mijn zesde jaar dacht en welke gedachte mij al die jaren had voortgestuwd en beheerst. Sindsdien weet ik dat elk verlangen altijd veel minder indrukwekkend in vervulling gaat dan de kracht van het verlangen belooft. Het verlangen is duurzamer, krachtiger, levender dan de vervulling.

Met dat al is nog steeds niet de vraag beantwoord: waarom schrijf je. Toch is een begin gemaakt met de beantwoording van die vraag. In de ethologie is het gebruikelijk om van elk gedragspatroon de ontogenie te behandelen. Hoe is het gedrag in de jeugdfase ontstaan? Aan de hand van de hiervoor geschetste summiere autobiografie van iemand die schrijver wil worden, kan nu onderzocht worden of één van de vier redenen die Orwell opgeeft als oorzaken van het schrijven, van toepassing is. Die vier redenen zijn, volgens Orwell:

1. Het verlangen naar roem.

2. Esthetische geestdrift - plezier in mooie dingen, in taal, in de kracht van goed proza, het verlangen om waardevolle ervaringen mee te delen.

3. De historische prikkel: het verlangen om de waarheid uit te zoeken en voor het nageslacht te bewaren.

4. Politieke doeleinden - verlangen maatschappij te verbeteren.

1. Het is duidelijk dat het verlangen naar roem niet de drijfveer van mijn schrijven kan zijn want ik wilde wel beroemd worden maar niet als schrijver. Roem zou slechts moeten dienen als toegangkaart tot een uitgeverij. De roem was geen doel maar middel. Nu ik door het schrijven - of door de misverstanden rondom mijn schrijven - iets ervaar van datgene wat men roem noemt, kan ik alleen maar zeggen, op het gevaar af arrogant te zijn, dat roem nogal hinderlijk is. 'Succes is counted sweet by those who never succeed', heeft Emily Dickinson al gezegd (Merkwaardig trouwens dat ze dat wist want ze heeft tijdens haar leven nooit enig succes gehad). De bijverschijnselen van roem zijn: brieven met verzoeken om lezingen, spreekbeurten, manuscripten van aankomende schrijvers die je om raad vragen, lijsten met vragen van scriptieschrijvers en, niet te vergeten, ook scheldbrieven waarin je uitgemaakt wordt voor een grote nul. Ik beschouw dit alles als de voornaamste belemmering voor het schrijven - deze onophoudelijke stroom brieven en telefoontjes. Als je op alles zou antwoorden, had je er een dagtaak aan. Als je al zou schrijven om dit te bereiken, dan zou je er toch dadelijk mee ophouden als deze soort van roem je deel wordt. Het is niet dat het vaak geen aardige brieven of telefoontjes zijn - want dat zijn het juist wel, afgezien van de scheldbrieven - maar de

onophoudelijke verstrooiing van aandacht en concentratie die eruit voortvloeit bemoeilijkt het schrijven.

2. De esthetische geestdrift, het plezier in mooie dingen, in taal et cetera kan toch moeilijk, toen ik zes jaar was en er al hartstochtelijk naar verlangde om zelf schrijver te worden, de drijfveer geweest zijn achter dat verlangen. Pas sinds kort heb ik belangstelling gekregen voor stijl, voor de wijze waarop dingen gezegd worden inplaats van voor de inhoud van datgene wat er gezegd wordt. Ik weet zelfs niet eens of dat nu wel een zo gunstige ontwikkeling is. Faulkner heeft eens gezegd dat een schrijver die 'a lot inside himself has that wants pushing out' zich niet kan bekommeren om stijl. Ik heb ook sterk de indruk dat je in stijl geïnteresseerd raakt op het moment dat je inziet dat het onmogelijk is de waarheid te formuleren en je dus genoegen neemt met het zo mooi mogelijk formuleren van de leugen. De mooie stijl moet verbloemen dat je zelf eigenlijk niet gelooft in wat je opschrijft. Misschien is het zelfs zo dat je er pas in gaat geloven als je het mooi of kernachtig geformuleerd hebt. In de natuurwetenschap geloven de onderzoekers nog in datgene wat ze ontdekken en daarom doen ze er geen moeite voor hun ontdekkingen in zo goed mogelijk proza mee te delen. Een simpele tabel met cijfertjes is immers welsprekender en overtuigender dan de fraaiste volzin terwijl de tegelijkertijd sentimentele en gewilde stilistische hoogstandjes in de essays van A.L. Boom alleen overtuigend zijn voor diegenen die het gezochte, kunstmatige, oneerlijke ervan niet aanvoelen.

Anders is het natuurlijk gesteld met het plezier in een mooi verhaal want dat heb ik van jongsaf gehad. Maar ook dat is raadselachtig: vanwaar komt dat plezier in onware verhalen? Waarom lezen we zo graag over zaken die niet gebeurd maar bedacht zijn of zelfs over zaken die niet eens kunnen gebeuren: sprookjes, de romans van Koolhaas, de vertellingen van Tolkien. Ik weet daar geen goed antwoord op - alle denkbare antwoorden zijn onbevredigend omdat ze niet verklaren waarom je, als je een goed verteld verhaal leest, je zelf niet kunt voorhouden (als het je aangrijpt): 'het is maar een verhaal'. Toen ik *Dokter Zjivago* las en de beklemming daarvan niet kon verwerken, kon ik mij toch niet met de bleekzuchtige overweging het is maar een door Pasternak bedachte roman, onder mijn eigen door zijn woorden opgeroepen ellende uit worstelen. De behoefte om verhalen te beluisteren en te vertellen spruit voort uit dit unieke verschijnsel: dat je, als je een roman leest, niet als bij een droom, je ogen kunt opslaan en denken: het is maar een droom. Daarmee is de verwantschap

tussen droom en verhaal niet geloofend. Zoals niet de droom een toevallig bijverschijnsel is van de slaap maar waarschijnlijk juist de slaap er is terwille van de droom, zo is ook het verhaal er terwille van het waakdromen van de lezer die blijkbaar aan droom alleen niet genoeg heeft om psychisch op verhaal te komen.

3. Juist dat plezier in onware verhalen maakt dat ik niét kan geloven dat voor een schrijver van fictie of poëzie de drijfveer kan zijn: het verlangen om de waarheid uit te zoeken en voor het nageslacht te bewaren. Ik althans wil niet de waarheid uitzoeken, ik wil een geloofwaardig, meeslepend verhaal vertellen, iets waar je om kunt lachen en door ontroerd wordt, ik wil de alledaagse werkelijkheid opsieren, transformeren, poëtiseren, van glans en kleur voorzien. Als er één drijfveer kan zijn die bij mij tenminste heel duidelijk aanwijsbaar is dan wel deze: dat je uit afschuw over de alledaagsheid en trivialiteit grijpt naar de pen om er iets van te maken. Een verstolen kus in een wegberm transformeer je tot een liefdesgeschiedenis in een bos, een vervelende vergadering tot een dramatisch toneel, een tien minuten durende overtocht over een rivier tot een dagenlange zeereis.

4. Dat je met schrijven politieke doeleinden zou kunnen nastreven is iets dat geheel buiten mijn bevattingsvermogen ligt. Elke maatschappijvorm is immers een verschrikking voor een enkeling die anders wil. Politiek is nimmer iets van individuen maar altijd iets van groepen mensen, van een collectief, en zodra je politieke doeleinden nastreeft met schrijven verloochen je de unieke, eenmalige, onverwisselbare individualiteit, eigen aan elk persoon. Schrijven kan alleen maar dienen, althans het schrijven van gedichten en romans, tot stichting en verbetering van de enkeling, tot het scherper profileren van datgene wat de een anders maakt dan de ander en dat is per definitie strijdig met elke ideologie omdat elke ideologie altijd pretendeert iets te willen verbeteren voor velen. In een tijd als de onze waarin het wel lijkt of iedereen bezeten is van het idee de maatschappij te verbeteren, waarin de Mrs. Jellyby's bij wijze van spreken op elke straathoek te vinden zijn, dient de schrijver openlijk stelling te nemen tegen deze absurde, ziekelijke drang om niet de hand in eigen boezem te steken maar altijd anderen, de regering, de heersende godsdienst, de huwelijkspartner, de structuren, de schuld te geven. Nee, niet de maatschappij is slecht, maar de mens is slecht, door en door slecht, en niet de instellingen, niet de opvoeding, niet de regering.

Zo blijft er van datgene wat Orwell noemt voor mij slechts één ding over: het plezier in het vertellen van een 'versierd' verhaal. Het is een veel

voorkomende gedachte dat je die verhalen (of romans) schrijft om iets van je af te schrijven. Dat is nu juist volstrekt niet het geval: je schrijft om het verleden weer op te roepen, terug te halen in de herinnering, je schrijft het verleden naar je toe en dat gaat meestal gepaard met iets dat allesbehalve een therapeutische werking heeft. Eerder schrijf je je zelf een depressie in dan eruit.

Maar er is nog een reden om te schrijven. Wellicht is dat zelfs één van de belangrijkste drijfveren voor het opnemen van de pen. Ik noem dat het anticiperend verwerken van zaken die nog niet gebeurd zijn doch kunnen gebeuren. Schrijven is op de toekomst vooruit lopen, is het a priori verwerken van kleine en grote rampen, maar ook van klein en groot geluk dat de schrijver zou kunnen overkomen. De enige auteur die ik op een toespeling op een dergelijke functie van het schrijven heb kunnen betrappen is John Updike. In het opstel *Why I write* zegt hij: 'Wat mij zelf betreft heb ik, en zo vaak dat het me niet eens meer verbaast, ontdekt dat mijn bedenksels iets profetisch hebben, zo sterk zelfs dat figuren die ik oorspronkelijk had bedacht later in mijn leven verschenen. Dat betekent dat we evenzeer schrijven uit onze latente mogelijkheden als uit onze herinneringen; en jaren later verwerklijken onze trage levens, vaak met een spookachtige exactheid, de patronen die in onze voorstellingswereld waren voorbereid.' Wat de schrijver anticiperend verwerkt, kan blijkbaar zelfs het karakter hebben van een profetie.

Nu is natuurlijk de voornaamste en grootste ramp die een schrijver, en niet alleen zij of hij, in de toekomst kan treffen, de dood. Vandaar dat ziekte en dood voor zoveel schrijvers (een heel uitgesproken voorbeeld daarvan is in Nederland Willem Brakman, buiten Nederland Italo Svevo) belangrijke thema's zijn, evenals kleinere rampen zoals liefdesverlies, eenzaamheid en dergelijke. Toch gaan schrijvers zelden zo ver als Loesberg die in zijn debuut zijn leven beschreef voorbij het moment van nu en zich zelfs bezighield met zijn aftakeling. In dat boek zie je één van de functies van het schrijven onverhuld gedemonstreerd. Ook in mijn eigen werk is een voorbeeld van anticiperend verwerken te vinden. Voor ik ooit had ervaren hoe het is als iemand waarvan je zielsveel houdt, sterft, beschreef ik het al in *Een vlucht regenwulpen* - om later bij de dood van mijn vader te ervaren dat ik het, door er schrijvend op vooruit te lopen, al enigszins had verwerkt.

Een merkwaardige beperking bij dit anticiperend verwerken is dat er bepaalde zaken zijn waarvan je je niet kunt voorstellen dat ze in de toekomst verdriet of moeilijkheden zullen opleveren. Een gelovig christen

kan zich niet voorstellen dat hij ooit ongelovig zal worden. Kon hij het zich wel voorstellen, dan was hij al ongelovig. Dus vind je het proces van het ongelovig worden in de literatuur altijd alleen maar retrospectief beschreven.

Als dat nu twee van de functies van het schrijven zijn, hoe verhouden zich die twee functies dan ten opzichte van elkaar. Dat is een interessante vraag voor een aparte verhandeling. Iets kan er nu wel over gezegd worden. Juist datgene wordt anticiperend verwerkt wat tevens opgesierd en gedramatiseerd uit het verleden wordt opgediept. Een mooi voorbeeld hiervan levert het werk van Dickens. Hij is er nooit overheen gekomen dat zijn vader, toen Charles nog kind was, in de gevangenis werd opgesloten. In al zijn werk komt hij erop terug - niet met een steeds groter wordende distantie, maar juist met een steeds kleiner wordende afstand tot de gevangenis. Als het schrijven inderdaad de functie zou hebben dat er iets van je af geschreven wordt, zou het immers voldoende zijn geweest voor Dickens om Pickwick in de gevangenis te laten vertoeven. Maar nee, ook Fagin uit zijn volgende roman, vertoeft in de gevangenis. Ook in *Nicholas Nickleby* is sprake van een gevangenis. In *The old curiosity shop* verdwijnt Kit in de gevangenis. In *Barnaby Rudge* vertoeft de hoofdpersoon in de gevangenis, in *David Copperfield* wordt weer uitgebreid beschreven hoe Micawber in de gevangenis terecht komt, in *Bleak house* wordt een soldaat opgesloten, in een *A tale of two cities* wordt verhaald hoe iemand gek is geworden na jarenlange opsluiting en in *Little Dorrit* is de gevangenis het symbool van het boek. Het werk begint en eindigt in de gevangenis, is doortrokken van vrijheidsberoving. Bij Dickens is de gevangenis in het werk steeds belangrijker geworden, tot aan *Little Dorrit* toe. Pas toen hij dat werk had geschreven, leek hij zich bevrijd te hebben van zijn obsessie al komt er ook in *Great expectations* weer veel voor over convicts en het gevangeniswezen.

Schrijven is misschien ook een teken van onmacht - al schrijvend geef je te kennen niet in het heden te kunnen leven. Je schrijft omdat je het niet kunt velen dat er verleden is - dat verleden moet in het heden op papier, en je schrijft ook omdat je de toekomst niet met rust kunt laten. Op het moment dat het schrijven goed lukt, is alles wat zich tussen de geboorte en de dood van de schrijver afspeelt, aanwezig onder de punt van de pen.

MAARTEN 'T HART

Levensberichten

Sumitaka Asakura*

Yamanaka 21 februari 1893-Tokyo 31 augustus 1978

Emeritus professor Sumitaka Asakura, neerlandicus in Japan en lid van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde is op 31 augustus 1978 op de hoge leeftijd van vijfentachtig jaar overleden.

Asakura werd in 1893 in het stadje Yamanaka in de provincie Ishikawa geboren als nakomeling van een van de grote feodale heren in het tijdperk der Japanse burgeroorlogen (1467-1568), een familie Asakura. Na de middelbare school Ôtani te Kyoto doorlopen te hebben, studeerde hij Nederlands en Maleis van 1915-1918 aan de voormalige Tokyo Academy of Foreign Languages (thans Tokyo Gaikokugo Daigaku = de Tokyo University of Foreign Studies), daarna van 1923-1925 Nederlandse taal en letterkunde aan universiteiten in Nederland en België.

Sedert 1919 doceerde hij aan de genoemde Academy Nederlandse taal en letterkunde, en streefde naar de ontwikkeling daarvan in Japan; hij heeft ook velerlei werken over zijn vak geschreven. Intussen, in 1927, maakte hij een dienstreis naar het toenmalige Nederlands-Indië om de toestand van het onderwijs aldaar te bestuderen. Ook doceerde hij Nederlands en Maleis aan andere universiteiten, bij voorbeeld de voormalige Tokyo Imperial University (thans Tokyo University) en Tokyo Commercial College (thans Hitotsubashi University).

Asakura heeft in maart 1955 zijn ambt neergelegd en tevens de titel emeritus professor gekregen. Sindsdien wijdde hij zich geheel aan de samenstelling van het *Nederlands-Japans woordenboek*, en eindelijk na onafgebroken streven, voltooide hij het. Dit woordenboek zal in de naaste toekomst verschijnen. Zijn dochter, pianiste, mevrouw Yasuko Nakayama heeft mij verteld dat hij drie weken vóór zijn dood nog bezig was de kopij van zijn werk af te maken.

Tokyo, 15 februari 1979

M. SHIBUSAWA

Voornaamste geschriften

H. Heijermans, Ghetto. Tokyo 1929 (in het Japans vertaald).

Orandago yonshūkan. Tokyo 1935 (Nederlandse taal in vier weken; herziene druk 1971).

Maraigo yonshūkan. Tokyo 1937 (Maleise taal in vier weken).

Multatuli, Max Havelaar. Tokyo 1942 (in het Japans vertaald).

Indonesiago yonshūkan. Tokyo 1952 (Indonesische taal in vier weken).

Oranda, Berugii no minwa. Tokyo 1954 (volksverhalen van Nederland en België).

Orandago nyūmon. Tokyo 1956 (inleiding tot de Nederlandse taal).

Orandago jōyō-rokusengo. Tokyo 1959 (6000 Nederlandse woorden in het dagelijks gebruik).

Oranda no shi. Tokyo 1960 (Nederlandse gedichten).

Oranda no dōwa. Tokyo 1962 (Nederlandse sprookjes).

Indonesisch-Japans woordenboekje. Tokyo 1963.

Orandago kaiwa handobukku. Tokyo 1975 (handboek van de Nederlandse gesprekken).

Orandabungaku meisaku-shō. Tokyo 1977 (bloemlezing van de Nederlandse letterkunde).

Nederlands-Japans woordenboek. (Nog niet verschenen).

Eindnoten:

- * De spelling der Japanse woorden in Latijns schrift verschilt in enkele opzichten van de Nederlandse: u, jo, ya, shu worden in het Nederlands respectievelijk gespeld als oe, djo, ja, sjoe.

Cornelis Pieter (Cor) Bruijn

Wormerveer 17 mei 1883 - Hilversum 16 november 1978

Op 16 november 1978, omstreeks twee uur in de nacht, overleed Cor Bruijn, vrij rustig in zijn slaap, na ruim een half jaar verbeterde strijd tegen het onvermijdelijke. Hij werd vijftien en een half, op één dag na, maar hij had zesennegentig willen worden, om de verschijning van zijn in 1972 geschreven verhalen, met herdrukken van een paar andere, in de bundel *De marskramer* nog mee te maken. Vooral in die laatste maanden, waarin zijn krachten en ook het geheugen sterk verminderden, bleek des te duidelijker, hoe zeer hij één met zijn werk was. Zonder werken leefde hij maar half, of nog niet eens. Een dag zonder werken betekende: een weggegooide dag. Het was ook beneden zijn waardigheid, dat 'niks doen'! Er was nog zo veel, dat hij meende te moeten doen. Het gaf hem een gevoel van schuld. Hij wilde er niet aan, dat ook zijn leven hier eindig was, kon het zich gewoon niet voorstellen en accepteerde het dan ook niet. Verbijsterend, voor wie dicht naast hem leefden en deze strijd met hem meemaakten. Maar daarnaast ook goéd, door de nooit eerder zo openlijk getoonde aanhankelijke dankbaarheid, en in zekere zin toch ook weer lankmoedigheid. Door het wegvallen van zijn werk kwam hij er eigenlijk nu pas toe zich open te stellen voor zijn naaste omgeving. Zijn ware wezen kwam nu geheel naar buiten. Daar had hij zich in zijn lange leven vrijwel geen tijd voor gegund, mogelijk ook uit zelfbescherming. Hij moest ook zoveel doen!

Mij is gevraagd vaders levensbericht te schrijven. Moeilijk, in mijn positie van dochter (de vierde van zes), maar toch ook goed om te mogen doen. En nu zit ik dan achter zijn bureau, met een paar vertrouwde onuitwisbare kringen, met al die bekende attributen om mij heen: de circa zeventig boeken voor jong en oud, met vertalingen en herdrukken; de pop in Terschellinger klederdracht, als herinnering aan Sil en Arjen en al die andere Terschellinger verhalen; de Poolse houten vogeltjes, die inspireerden tot het schrijven van *De vogels van mijnheer Dupont*; het uit hout gesneden jongetje in Laplandse kledij, zo uit *Lasse Länta* en de andere boeken over de Lappen (beter gezegd: de Samen) gestapt; aan de muur wat etsjes en tekeningen van illustratoren als Ru van Rossum (van zijn Bourgondische romans) en Anton Pieck; een in hout uitgesneden 'Corendrager' ter

herinnering aan de Zaanse *Zaadsjouters*. En ten slotte het grote naïeve portret van hem zelf, geschilderd voor zijn negentigste verjaardag, door de zo veel te vroeg overleden naïeve schilder, Huub Sijstermans, en een mooie foto van moeder. Dan is daar ook nog het documentatiemateriaal in kaartsystemen, mappen, dozen en rijen boeken, met papiertjes en aantekeningen, gebruikt bij de voorbereiding voor zijn werk over Terschelling, Lapland, Australië, de middeleeuwen enzovoort. Ook een twintigtal dikke Leitz ordners met correspondentie en kritieken over eigen werk en een kast met zes laden, vol publikaties van en over hem zelf horen erbij. En dan niet te vergeten: het rose tegeltje uit de schouw van zijn ouderlijk huis, met bijbelse voorstelling, als symbool van zijn gebondenheid aan dat vertrouwde thuis.

Terug naar het bureau vol oude foto's, cahiers met gedichten uit de kweekschooltijd en een mapje met 'moment-opnamen' uit zijn hele verdere leven; agenda's vanaf 1932 tot 1978, de laatste dertig jaar vrijwel dagelijks bijgehouden! Voor mij, die jaren zeer nauw bij zijn leven en werk betrokken was, en aardig op de hoogte meende te zijn, toch nog overweldigend, nu alles opnieuw bekeken en geordend moet worden. Want dit alles vulde het leven van slechts één mens. Dit was vaders leven.

Ook zonder *Wijd was mijn land. Mijn jeugd aan de Zaan (1883-1899)* is uit vaders werk zijn verbondenheid met de Zaanstreek, het ouderlijk huis en de tijd, waarin hij opgroeide duidelijk te proeven. Vanaf 1906 voorgoed in het Gooi behield hij zijn gehele leven een soort heimwee naar de ruime horizon van zijn jeugdland. Het is dan ook niet toevallig, dat veel van zijn boeken aan de Zaan spelen, slechts een paar in het Gooi, en de overigen ook in 'wijd land', zoals Terschelling, Lapland, Australië en West-Friesland. Zonder die jeugd, op die plaats, in die tijd, en in dié familie, zou hij waarschijnlijk nooit aan schrijven toegekomen zijn. Hij leefde met zijn kornuiten dicht bij de natuur, bij het water, de molens met hun zwaaiende wieken en het vertrouwde getok, had op de lagere school vrijwel geen huiswerk en dus tijd te over om te zwerven en het leven om zich heen, met de sociale toestanden en ontwikkelingen aan het eind van de negentiende eeuw en al die merkwaardige typen, geheel in zich op te nemen.

Het ouderlijk tehuis, met de introverte altijd slovende moeder van het tot tien kinderen uitgroeïende gezin, (waarvan hij de oudste was) en de onzakelijke vader (met harde handen), die voor de klas of op het toneel waarschijnlijk beter op zijn plaats geweest zou zijn dan achter de toonbank van zijn kruidenierszaak, gaf en onthield hem juist datgene, waardoor hij

uitgroeide tot wat hij werd. Grootvader Bruijn was een ijverig rederijker, voorzitter en regisseur van de plaatselijke toneelvereniging Oefening Kweekt Kennis, waarin hij in een van zijn tegenspeelsters de vrouw van zijn leven vond. Hij kende ellenlange gedichten van Jan van Beers uit het hoofd. Een uitgave van 1885 in een rood bandje stond nog in vaders kast, als dierbaar aandenken, met *Jongelingsdromen* en *Levensbeelden* in gedragen stijl, met zorgvuldig gekozen woorden en een speciaal ritme. Zeker heeft dit vaders schrijfwijze later beïnvloed, want een zekere gedragen stijl en woordkeus met een eigen ritme geheel bij zijn wezen en instelling passend, is altijd één van zijn kenmerken gebleven.

Belangrijk was ook het contact met vaders grootvader (van moeders kant), die zich speciaal voor zijn kleinkinderen op Voor het Jonge Volkje abonneerde en het met hen las. Het was ook daar, dat vader *Het leven op het land* van Fritz Reuter leerde kennen, en dat zijn aangeboren belangstelling voor volkenkunde en geschiedenis door *De aarde en haar volken* en andere boeken gevoed werd.

Mijn grootvader Bruijn had onderwijzer willen worden, maar de middelen van zijn ouders lieten het niet toe. Hoewel het moeizaam ging kreeg zijn oudste, Cor, de kans nu wel. Eerst op de normaalschool te Zaandam, (anderhalf uur lopen heen en anderhalf uur terug), waar hij onder de indruk kwam van de toen al briljante Carry de Haan, later bekend als de schrijfster Carry van Bruggen. Van doorslaggevende betekenis voor zijn hele leven was echter zijn plaatsing op de Rijkskweekschool voor Onderwijzers te Haarlem, met vele vakleerkrachten, onder de bezielende leiding van de directeur P.H. van de Ley, pionier op het gebied van de onderwijshervorming, al voor Jan Ligthart. Hier was het ook dat hij de broer van Carry, Jacob Israel de Haan, als dichter leerde bewonderen en vriendschap voor het leven sloot met de jongere medeleerling en toen al dichter Johan-Toot, die later de Kwekelingen Geheelonthoudersbond (KGOB) oprichtte. In deze tijd werd zijn geloof in een betere samenleving wakker, wat zich uitte in belangstelling voor moderne onderwijsvormen (Jan Ligthart), sociale ontwikkeling en nieuwe leefwijzen in de geest van de 'Rein-leven' beweging, niet roken, niet drinken, geen vlees, anti geweld. Kort na het behalen van zijn acte en gymnastiekakte, waarbij vader in zijn nieuwe kosthuis de kameraad voor zijn leven vond, Maartje de Vries, die hem in zijn idealen maar al te graag steunde, kwam hij in contact met geestverwanten in Laren. Hij was aanwezig bij de oprichting van de Humanitaire School, gesticht door professor J. van Rees van de Internationale Broeder-

schap op Tolstojaanse grondslag, in 1903, en in 1906 kreeg hij de kans al zijn idealen op onderwijsgebied daar in de praktijk te brengen. Vader en moeder trouwden in 1907 en tot 1916 werd hier met geestverwanten, onder andere Johan Toot, gewerkt aan vernieuwing van onderwijs, waar menige onderwijsvernieuwer van nu nog geen weet van heeft. Veel van Ligtharts opvattingen werden hier ook in praktijk gebracht, en ondanks de grote materiële nood brak er voor leerlingen en werkers een gouden tijd aan.

Het zich uitbreidende gezin maakte echter het uitkijken naar een beter betaalde werkkring noodzakelijk. Die werd gevonden in Hilversum, waar aan de Hilversumse Schoolvereniging met hetzelfde idealisme de taak van hoofd vervuld werd, tot 1942. Het opvoeden en schrijven is altijd samen gegaan, zowel in de vorm van artikelen in onderwijsbladen, als in toneelstukjes voor kinderen, in dichtvorm (*Sneeuwwitje* in 1909), kinderboeken (in 1912 begonnen met het voorlezen op school van *Langs den waterkant*, in 1916 met *Keteltje*) en later romans. Vanuit de Haarlemse kweekschool, via Jan Ligthart en de ervaringen op de Humanitaire School, daltonstelsel op de Hilversumse Schoolvereniging en zijn vele activiteiten in verband met de vernieuwing kwam vader in contact met professor Petersen in Jena, wat uiteindelijk tot de belangstelling voor het Jenaplan in ons land leidde.

Na zijn om gezondheidsredenen vervroegde (!) pensionering in 1942, wijdde vader zich geheel aan de schrijverij, even nauwgezet volgens vast werkschema als in zijn onderwijstijd. Zijn werk was zijn hobby en de enige echte ontspanning was zondagsmiddags kijken naar voetbal (later op de televisie) en eens een 'Maigret', maar dan nog het liefst in het Frans. Uitgangetjes waren alleen 'om er stof mee op te doen', maar de meeste documentatie haalde hij toch uit de boeken. Hij hoefde niet naar Lapland en Australië om precies te weten hoe het daar was, naar de middeleeuwen kon hij toch ook niet terug? Schrijven kon hij er evengoed over - tot in de finesses voorbereid!

Lezen gebeurde met een potlood in de hand, soms zelfs rood. En legio zijn dan ook de aantekeningen, in de marges, waaruit telkens weer bleek, hoe nauwgezet hij alles deed. Met zijn buitengewoon scherpe geheugen tot op hoge leeftijd wist hij vrijwel nauwkeurig te zeggen, waar iets geschreven stond, vooral waar het zijn grote leidsman Goethe betrof. Zijn agenda's alleen al geven door de aantekeningen stof voor een boek, dat een heel boekje open zou doen over het werk, dat zijn leven was. Maar hierbij wil ik het nu laten, om nog wat ruimte te geven aan iemand, die door

haar studie Nederlands ook nauw bij vaders werk was betrokken en het van de literaire kant beter kan belichten.

MARGREET BRUIJN

Men zou hem kunnen noemen: volksliterator; voortgekomen uit en schrijvend voor het gewone volk, voor hèn namelijk, die groot genoeg van geest en wezen zijn, om daartoe te mogen behoren.

Hij werd zich jong bewust van deze roeping en heeft zich daaraan nooit onttrokken, met alle consequenties vandien voor zich zelf en zijn omgeving, door een zeer gedisciplineerde levens- en werkwijze, het afwijzen van overbodige contacten, en rust eisend om zich - perfectionist die hij was - te kunnen concentreren, steeds volhardend zoekend naar de uiterste grenzen van menselijke mogelijkheden in tijd en ruimte. Vandaar zijn sociale bewogenheid, levensecht vertolkt in de eerste Zaanse romans, - zo vol 'understatement'! - en vooral ook in het onvergetelijke, in Amsterdam spelende *Koentje van Kattenburg*.

Als uitgangspunt voor zijn leven en werken gold, wat 'ruimte' betreft, Zaanland: *Wijd was mijn land*. Daarna Terschelling: *Sil de strandjutter*, *Arjen*, *Kinderen van het eiland* en andere boeken; Lapland: *Lasse Länta*, *Het witte rendier*, Noorwegen: *Nils Eira*; Australië: *Australië, doe open*; de poolstreken: *Aan het einde van de wereld* om maar enkele titels te noemen. Steeds eerder terug in de tijd, tot en met Homerus, steeds verder naar de toekomst, *De vogels van mijnheer Dupont*, *Wegen door de avond*, tot in de grensgebieden der eeuwigheid: kind van zijn tijd, nauw verbonden met de denkwereld van zijn (weliswaar wat oudere) tijdgenoot Frederik van Eeden, met, als deze, grote belangstelling voor parapsychologie. Als dichter van vele onuitgegeven verzen geestverwant van Johan Toot en Jacob Israel de Haan.

De manier waarop hij sagen, legenden en andere volksoverleveringen van alle tijden heeft bewerkt, maakten deze toegankelijk voor jong en oud, daardoor werelden ontsluitend voor hen, die daarvoor open stonden. Nimmer verloor hij uit het oog voor wie hij werkte: de gewone mens, van jong tot oud. Dit was hem een levensbehoefte en opdracht. Vreugde bracht het hem, als een beginnend auteur hem zijn eersteling(en) ter lezing aanbood. Hoewel kritisch, oordeelde hij mild en moedigde aan: aarzeling duldde hij niet.

Alvorens de pen ter hand te nemen, documenteerde hij zich met grote zorg. Voor zijn Zaanse en ook Terschellinger boeken zocht en vond hij

mondelijke informatie bij de oude Zaankanters en Terschellingers zelf, en verdiepte zich verder in alle mogelijke geschriften. Voor zijn boeken over de Lappen (tegenwoordig Samen genoemd) bestudeerde hij het Noors en Zweeds omdat alleen in die talen voldoende gegevens te vinden waren. Zijn historische romans de trilogie *Stad onder Bourgondië*, *Wendelmoet*, *Heert, mijn zoon, waar ben je?* voerden hem maanden lang naar de archieven van Hoorn. Terschelling was jarenlang het vakantieoord voor zijn hele gezin; ook zijn toegewijde vrouw verzamelde gretig vele wetenswaardigheden uit de mond van Terschellinger vrouwen.

Cor Bruijn was zeer geïnteresseerd in de wereldliteratuur, hij kende Goethe als weinig anderen, las veel van Tolstoj, met wie hij ook contact had, en bleef zijn hele leven de ontwikkeling der literatuur, vooral ook in eigen land, volgen. De 'voornamen' boeken voor de jeugd, zoals: *Keteltje*, *De zwerftocht van EggeJan Korse*, *Nils Eira*, *De vuistslag* en andere gaven antwoord op eigentijdse en toekomstige vragen en stimuleerden die.

De literator in hem schreef ze alle, met grote zorgvuldigheid, met liefde en eerbied voor taal en compositie. Een geroepene, die 'Ja!' zei; dit waarmaakte en zijn heimwee naar verleden en toekomst in ruimte en tijd, en zijn hoop op een steeds beter 'Later!' uitschreef in de laatste woorden van deel drie van zijn trilogie, namelijk in *Ochtendschemering* "Wachter, wat is er van de nacht?" En de stem des wachters antwoordde: 'Voor wie het vraagt, wordt het dag. Zie, de zon verrijst. De morgenstond is gekomen.'

Er was nooit stilstand in het werk van Cor Bruijn. De levensechte, maar nog in de knop verkerende karakters van zijn vroegste romans ontwikkelen zich in de latere steeds verder, zij het onder andere namen en omstandigheden. Zij blijven leven. Verscheidene karaktertrekken, facetten van één bloedwarm getekend mens, zijn in later werk terug te vinden, zij het soms in meerdere, verschillende figuren! Want: elk mens is uniek en worstelt voort op meer dan één front. Zó doorleefde Cor Bruijn dit zelf en hij gaf het door. Dat dit zo indringend overgekomen is, hangt samen met de manier waarop hij vorm en inhoud met elkaar in harmonie wist te brengen.

Ik was blij dat ook ik mijn bijdrage aan het levensbericht van Cor Bruijn mocht leveren, daar hij zich zo'n bijzondere vriend heeft betoond. Niet alleen tijdens mijn studie Nederlands, maar ook daarbuiten, was hij altijd bereid - als vriend - mijn man en mij van zijn rijke ervaring en deskundige raad te laten profiteren, evenals van zijn uitgebreide bibliotheek, en nooit

schroomde hij ons van zijn voor hem zo kostbare tijd een paar uurtjes af te staan. Ik prijs mij gelukkig, dat ik zo vaak zijn gast mocht zijn.

J. CNOSSEN-HOORNTJE

Voornaamste geschriften*

Onderwijs en gemeenschappelijk grondbezit. Amsterdam, Vereeniging 'Voorwaarts', 1907.

De oorlog. Vertellingen voor oudere kinderen. Amsterdam, M. Beenakker, 1909.

Sneeuwwitje. Voor oudere kinderen voor toneel bewerkt. Laren, Humanitaire School, 1909.

Het spel der kinderen. Krommenie, Firma A. Altink, Boekh. Ver. 'Voorwaarts', 1910.

De verwoester. Toneelspel in drie bedrijven. Zonder plaats, Algemene Nederlandsche Geheelonthouders-Bond, 1912.

Langs den waterkant. Een half jaar uit het leven van een Hollandschen jongen. Alkmaar, Gebr. Kluitman, 1917 (tweede druk 1929).

Keteltje in de Lorzie. Gouda, G.B. van Goor Zonen, 1922 (vele malen herdrukt, afzonderlijk, onder andere als schooluitgave, en te zamen met *Keteltje in het veerhuis* en *Keteltjes thuisvaart* onder de titels: *Uit het leven van Keteltje* en *Keteltje*, zesde druk 's-Gravenhage, G.B. van Goor Zonen, 1977; vertaald in het Duits).

Keteltje in het veerhuis. Gouda, G.B. van Goor Zonen, 1923 (zie voor de herdrukken *Keteltje in de Lorzie*).

Het vonkende vuur. Gouda, G.B. van Goor Zonen, 1925 (vierde druk 's-Gravenhage, G.B. van Goor Zonen, 1944).

Langs opwaartsche wegen. De geschiedenis van het Nederlandsche volk voor de hoogere klassen van de lagere school. Groningen-Den Haag, J.B. Wolters (samen met N. Tj. Swiersma; deel 1, 1925, derde druk 1930; deel 2, 1925, derde druk 1931; deel 3, 1926, derde druk 1931; deel 4, 1929, derde druk 1932).

Het zaakonderwijs. Groningen-Den Haag, J.B. Wolters, 1926.

Michel, de stroper. Een verhaal uit de Hessische bergen. Gouda, G.B. van Goor Zonen, 1926 (derde en vierde druk onder de titel: *De stroper uit de oude molen*, Amsterdam, Ploegsma, 1944 en 1948).

Uit het sagenland. Leesboek voor de hoogere klassen der lagere school. Groningen-Den Haag, J.B. Wolters (samen met Nienke van Hichtum; deel 1, 1927; deel 2, 1927; deel 3, 1929; na afzonderlijk enkele malen te zijn herdrukt, werden zij in een band uitgegeven met toevoeging van *Nederlandse sagen*, Amsterdam, Ploegsma, 1949).

Rinke Luit, de vrolijke veerman. Baarn, F.H. Bakker, 1928 (tweede druk 's-Gravenhage, G.B. Van Goor Zonen, 1935; vijfde druk in de tweede druk van *Omnibus*, 's-Gravenhage, G.B. van Goor Zonen, 1977).

Keteltjes thuisvaart. 's-Gravenhage, G.B. van Goor Zonen, 1930 (zie voor de herdrukken *Keteltje in de Lorzie*).

Teekenmethode voor de lagere school. Groningen-'s-Gravenhage, J.B. Wolters, 1930 (vijf delen voor de onderwijzer en vier delen voor de leerling).

Inleiding in Jan Ligthart, Pädagogik des vollen Lebens. Weimar, Böhlhaus, 1931 (Pädagogik des Auslands).

Muziekmeester Adriaan. Bussum, C.A.J. van Dishoeck, 1931 (tweede, gewijzigde druk Nijkerk, G.F. Callenbach, 1946; derde druk 1951).

Teun Dammers de boer van 'Landzicht'. 's-Gravenhage, G.B. van Goor Zonen, 1932 (vierde druk in de tweede druk van *Omnibus*, 's-Gravenhage, G.B. van Goor Zonen, 1977).

De Zaadsjouwens. Bussum, C.A.J. van Dishoeck, 1933 (herdrukt ter gelegenheid van de negentigste verjaardag van Cor Bruijn, Amsterdam, P.N. van Kampen, 1973).

'De Valk' zeilt uit. 's-Gravenhage, G.B. van Goor Zonen, 1935 (tweede druk 1960).

Een zakkennaaijer grijpt naar het geluk. Bussum, C.A.J. van Dishoeck, 1935.

Prinses Eline. Sprookjesspel in verzen, in vier bedrijven. Laren, Humanitaire School, 1935.

De dijken breken. 's-Gravenhage, G.B. van Goor Zonen, 1936 (zevende druk in de tweede druk van *Omnibus*, 's-Gravenhage, G.B. van Goor Zonen, 1977; vertaald in het Afrikaans).

Het boek voor de jeugd. Amsterdam, Amsterdamsche Boek- en Courant Maatschappij, 1937 (samengesteld samen met A. Pleysier, A. Scheffer, Th. J. Thijssen en P. Schumacher; zesde, gewijzigde druk Amsterdam, De Arbeiderspers, 1957).

Koentje van Kattenburg. Roman. Amsterdam, Em. Querido, 1937 (achtste druk 1977; ook verschenen in 1975 Amsterdam, Grote Letterbibliotheek; in 1978 Den Haag, Archipel N.B.C.).

De overgang van Dieuwertje Stam. Bussum, C.A.J. van Dishoeck, 1938 (herdrukt Amsterdam, Em. Querido, 1951).

Nienke van Hichtum. Bibliographie samengesteld ter gelegenheid van de tentoonstelling gewijd aan haar nagedachtenis in de kunstzalen Arti van de boekhandel M. Dijkhoffz. 's-Gravenhage, M. Dijkhoffz, 1939.

Zoo waren wij... Schetsen uit het jeugdleven. Nijkerk, G.F. Callenbach, 1939 (onder andere met medewerking van Cor Bruijn; tweede druk 1940).

Greetje en Groetje. Avonturen van een meisje en een eekhoorn. 's-Gravenhage, G.B. van Goor Zonen, 1940 (vijfde druk 1959; vertaald in het Duits).

Sil de strandjutter. Nijkerk, G.F. Callenbach, 1940 (vele malen herdrukt, voor het laatst in 1977; vertalingen in het Deens, Duits, Fins, Frans, Italiaans, Noors, Zweeds; bewerkt voor televisie en toneel).

Sijtje. Amsterdam, C.A. Spin & Zoon, 1940 (samen met M. Bruijn-de Vries; derde en vierde druk Meppel, A. Roelofs van Goor, 1950 en 1954).

Een gave van God. Amsterdam, Ploegsma, 1942 (derde druk 1949).

Arjen. Nijkerk, G.F. Callenbach, 1943 (derde druk 1965; opgenomen in *Margrietomnibus*, Amsterdam, Geïllustreerde Pers, 1958; herdrukken Utrecht, Bruna, 1975 en Den Haag, Nederlandse Boeken Club, 1975; vertaald in het Duits; bewerkt voor het toneel).

Kinderen van het eiland. Amsterdam, Ploegsma, 1943 (tweede druk 1950; opgenomen in *De marskramer en andere verhalen*).

Strijd om den Eenhoorn. Nijkerk, G.F. Callenbach, 1943 (vierde druk 1952).

De drie portretten van Claire Marianne. Nijkerk, G.F. Callenbach, 1947 (herdrukt in *Uit het sagenland*, Amsterdam, Ploegsma, 1949).

Nederlandse sagen. Amsterdam, Ploegsma, 1947 (derde druk Baarn, Bosch & Keuning, 1965; vierde druk 's-Gravenhage, Scheltens & Giltay, 1973; herdrukt onder de titel: *Het grote sagenboek*, Delft, Elmar, 1977).

Vreemde macht. Nijkerk, G.F. Callenbach, 1948 (tweede druk Baarn, De Boekerij, 1972; deel 1 van de trilogie *Stad onder Bourgondië*).

Vrijheid. Nijkerk, G.F. Callenbach, 1948 (tweede druk Baarn, De Boekerij, 1972; deel 2 van de trilogie *Stad onder Bourgondië*).

Wendelmoet. Nijkerk, G.F. Callenbach, 1948 (tweede druk 1958 onder de titel: *Wendelmoet Melisdochter*; vertaald in het Duits).

Heert, mijn zoon, waar ben je? Nijkerk, G.F. Callenbach, 1949 (vertaald in het Duits).

Ochtendschemering. Nijkerk, G.F. Callenbach, 1949 (tweede druk Baarn, De Boekerij, 1974; deel 3 van de trilogie *Stad onder Bourgondië*).

Twee kerstavond-vertellingen. Amsterdam, Ploegsma, 1950.

De Zwerftocht van EggeJan Korse. Meppel, A. Roelofs van Goor (drie delen 1951; derde druk in een band 's-Gravenhage, Van Goor Zonen, 1964; vijfde druk 1973).

Simon en Johannes. Nijkerk, G.F. Callenbach, 1952 (opgenomen in *Margriet-omnibus*, Amsterdam, Geïllustreerde Pers 1958; *Omnibus*, Utrecht, A.W. Bruna & Zoon, 1973; *Omnibus*, Amsterdam, Amsterdam-Boek, 1977).

Vlucht naar het eiland. Nijkerk, G.F. Callenbach, 1953 (herdruk Amsterdam, Grote Letter Bibliotheek, 1975; opgenomen in *Omnibus*, Amsterdam, Amsterdam-Boek, 1977).

Bram en Aart op zomervaat. Amsterdam, Ploegsma, 1954.

Het gezegende vlas in *Het licht schijnt overal*. Kerstboek. Amsterdam, Ploegsma, 1954 (tweede druk 1955).

Wegen door de avond. De oudgeworden mens in vele gestalten, gezien door schrijvers, dichters en denkers. Amsterdam, Ploegsma, 1954 (bloemlezing samengesteld en van een nawoord voorzien door Cor Bruijn).

Lasse Länta. Een verhaal uit Lapland voor de jeugd. Amsterdam, Ploegsma, 1955 (negende druk 1974; vertaald in het Duits en het Portugees).

Odysseus, de grote zwerver. Homerus' Odyssee bewerkt voor jong en oud. Meppel, A. Roelofs van Goor, 1955 (tweede druk 1958; vertaald in het Afrikaans).

Jason en het Gulden Vlies. Bewerkt voor jong en oud. Meppel, A. Roelofs van Goor, 1956 (vertaald in het Afrikaans).

Wonderverhalen uit 1001 nacht. Amsterdam, Ploegsma, 1956.

Ons Hilversum. Hoe het ontstond, hoe het groeide. Amsterdam, Ploegsma, 1957 (tweede, herziene druk 1963).

Het witte rendier. Nijkerk, G.F. Callenbach, 1958 (derde druk 1967; vertaald in het Duits).

De verhouding Ligthart-Van der Ley. Groningen, J.B. Wolters, 1959.

Nils Eira en zijn kinderen. Nijkerk, G.F. Callenbach (deel 1 *Geroofd van het eiland*, 1959; deel 2 *De vlucht naar Kautokeino*, 1960; deel 3 *Toen de boshaan riep...*, 1960; herdruk 1961 drie delen in een band; afzonderlijk herdrukt 1972, Bussum, Van Holkema & Warendorf).

De vogels van mijnheer Dupont. Nijkerk, G.F. Callenbach, 1960 (opgenomen in *Omnibus* Utrecht, A.W. Bruna & Zoon, 1973; vertaald in het Duits).

De vuistslag. Nijkerk, G.F. Callenbach, 1961 (tweede druk 1962; herdruk Amsterdam, Geïllustreerde Pers, 1963; opgenomen in *Omnibus*, Utrecht, A.W. Bruna & Zoon, 1973).

Een Robinson van twaalf jaar. Een oud Frans verhaal van Madame Mallès de Beaulieu. Opnieuw verteld voor jongens van 10-12 jaar. 's-Gravenhage, Van Goor Zonen, 1961 (samen met A.L.C. Beekman).

Wijd was mijn land. Mijn jeugd aan de Zaan (1883-1899). Nijkerk, G.F. Callenbach, 1961 (derde druk 1970).

Australië doe open. Nijkerk, G.F. Callenbach (deel 1 *In de greep van de wildernis*, 1962; deel 2 *Aan de wildernis ontworteld*, 1963; vertaald in het Duits).

Het grote geheim. Een lente-avontuur met Hipstok. 's-Gravenhage, Van Goor Zonen, 1964.

Ik wil overschoenen. Een zomeravontuur met Hipstok. 's-Gravenhage, Van Goor Zonen, 1965.

Jops. Amersfoort, A. Roelofs van Goor (deel 1 *Jops grote reis*, 1965; deel 2 *Jops en de paardeman*, 1965; deel 3 *Jops in de sneeuw*, 1965; deel 4 *Muziek op het eiland*, 1965; deel 5 *Het nieuwe oude dorp*, 1966).

De zwarte madonna. Nijkerk, G.F. Callenbach, 1967 (tweede druk 1971; herdruk Eindhoven, Grootdruk-Uitgeverij, 1976; opgenomen in *Omnibus*, Amsterdam, Amsterdam-Boek, 1977).

Aan het einde van de wereld. Nijkerk, G.F. Callenbach, 1968 (vertaald in het Duits).

De triomf van Roel de Knoet. Utrecht, A.W. Bruna & Zoon, 1973.

De marskramer en andere verhalen. Amsterdam, Boekerij, 1979.

Vertalingen

Berthold Otto, Mijn kleine Helga. Een Boek voor jonge ouders en kindervrienden. Met toestemming van de schrijver uit het Duits vertaald en ingeleid. Amsterdam, W. Versluys, 1912.

Theodor Storm, De man op de schimmel. Amsterdam, Ploegsma, 1954 (herdruk 1976 Eindhoven, Grotedruk-Uitgeverij; vertaald uit het Duits).

Elly Jannes, Elle Kari, het meisje uit Lapland en haar hond Tjappo. Amsterdam, Ploegsma, 1956 (vertaald uit het Zweeds).

Astrid Bergman, Mickie, het vosje. Amsterdam, Ploegsma, 1957 (vertaald uit het Zweeds).

Lilli Koenig, Gringolo. Een dierengeschiedenis. Amsterdam, Ploegsma, 1957 (tweede druk 1961; vertaald uit het Duits).

E. Wustmann, Ingrid en de beer. Belevissen van een Zweeds meisje. Amsterdam, Ploegsma, 1957 (vertaald uit het Duits).

Conrad Ferdinand Meyer, De heilige. 's-Gravenhage, Nederlandse Boekenclub, 1964 (vertaald uit het Duits).

Eindnoten:

* In portefeuille bleef *De oude strijd. Een treurspel in verzen*, geschreven in 1913.

Soewarsih Djojopoespito **Cibatok 20 april 1912 - Yogyakarta 24 augustus 1977**

Op 24 augustus 1977 overleed de Indonesische schrijfster Soewarsih Djojopoespito in haar woonplaats Yogyakarta. In de Indisch-Nederlandse literatuur kreeg zij bekendheid door haar in 1940 gepubliceerde roman *Buiten het gareel*. Deze roman bevat het sterk autobiografisch verslag van de ervaringen van een jong onderwijzersechtpaar dat in de jaren dertig werkzaam was bij het nationalistische onderwijs in enkele steden op Java. Met haar man Soegondo hoorde de schrijfster tot de groep westers opgeleide Indonesische jongeren die de opvoeding en opheffing van hun eigen volk verkozen boven een redelijk betaalde carrière binnen het gareel van het Nederlandse gouvernement. Die keuze betekende een onzeker bestaan dat veel teleurstelling bracht en daarmee niet zelden de twijfel aan de vervulling van het gestelde ideaal. Vaak levend in bittere armoede konden zij met recht een intellectueel proletariaat genoemd worden.

Vaak al eerder, toen ze nog student of scholier waren, nam de nationale beweging een belangrijke plaats in in hun leven. Hoe zeer dit ook gold voor Soewarsih Djojopoespito blijkt uit haar, enkele jaren voor haar dood geschreven, jeugdherinneringen waarin zij terugblijkt op de eerste achttien jaar van haar leven en vertelt over de moeizame weg die een eenvoudig desa-meisje moest afleggen, voordat zij zich als onderwijzeres in dienst kon gaan stellen van haar volk.¹

Soewarsih (voor haar familie en vrienden heette zij Tjitjih) werd op 20 april 1912 geboren in het dorpje Cibatok, op twintig kilometer ten zuidwesten van Buitenzorg (het tegenwoordige Bogor), aan de grote weg naar Bantam. Zij was het derde van zes kinderen, geboren uit een gemengd huwelijk tussen Raden Bagoes Noersaid Djosapoetro, een afstammeling van het Cirebonse vorstenhuis, en Hatidjah, geboren Thio, dochter uit een Chinese familie van rijke handelaars, die zich tot de islam had bekeerd. Het was dank zij de welstand van hun Chinese grootouders, dat Soewarsih met haar broertjes en zusjes een onbekommerde kindertijd hadden. Soewarsih's moeder was een zachte, bedeesde vrouw die in de schaduw bleef van haar veel oudere echtgenoot die graag de grand-seigneur speelde, maar intussen het hem door zijn schoonvader verschaftte zakenkapitaal verspeelde. In de dorpsgemeenschap bekleedde hij door zijn grote ontwikkeling en andere kwaliteiten een vooraanstaande positie. Avontuurlijk van

aard had hij al heel wat meer van Java gezien (en dat was iets ongewoons!) dan het kleine Cibatok waar hij zich later vestigde. Hij was een boeiend verteller en een begaafd dalang (vertoner van de wajang) die met zijn eigen poppen voorstellingen gaf. Komende uit een familie waar beschaving werd afgemeten aan opvoeding en kennis, wendde hij zijn adellijke prestige aan om zijn kinderen geplaatst te krijgen op scholen in Buitenzorg, waar westers onderwijs werd gegeven. Dat hij in deze beslissing zijn dochters niet ten achter stelde bij zijn zoons, was karakteristiek voor de moderne, vooruitziende blik van deze man ('de vooruitgang ligt in de handen van de vrouw', zo sprak hij in zijn desa).

Het gouvernementsonderwijs aan Indonesische kinderen was nog maar kort tevoren, onder invloed van de zogenaamde ethische richting, op gang gekomen; vooral voor meisjes waren de onderwijsmogelijkheden zeer beperkt. Heel belangrijk was daarom de oprichting - vanaf 1913 en op initiatief van mr. C. Th. van Deventer en zijn vrouw - van een zevental Kartini-scholen, Nederlandse scholen voor meisjes uit de inheemse aristocratie. Die in Buitenzorg werd in 1914 geopend. Soewarsih kwam in 1918 op deze school, twee jaar later dan haar oudere zusje Soewarni. Hun onderwijs werd bekostigd door de grootouders; vooral in later jaren viel hun dat steeds moeilijker. De zusjes woonden eerst in het aan de school verbonden internaat, later, toen dat te kostbaar werd, weer bij hun ouders.

In haar jeugdherinneringen schrijft Soewarsih met grote dankbaarheid over haar Nederlandse onderwijzeres die tot taak had 'ons direct en zuiver Hollands te leren spreken, ons goede eet-, drink- en slaapgewoonten bij te brengen en op onze karaktervorming te letten.' Beide zusjes waren begaafde leerlingen en volgden ook het MULO-onderwijs in Buitenzorg. Wat dat in die tijd voor een meisje betekende, laten de statistieken zien. Soewarsih hoorde in 1918 tot de om en nabij (het exacte cijfer ontbreekt) vijftig meisjes die toegelaten waren tot de eerste klas van de Kartini-school. Dertien van hen doorliepen alle zeven klassen, van wie er slechts vier toestemming kregen voortgezet onderwijs te volgen. Soewarsih en haar zusje verkeerden dus in een uitzonderingspositie. Dat werd door hen ook scherp gevoeld in hun omgang - voor het eerst voor hen - met hun Europese en Indo-Europese medeleerlingen. De ervaring 'minderwaardig' gevonden te worden door hun klasgenoten, de onmogelijkheid meestal om de scheidslijnen tussen hen en de anderen te doorbreken, versterkte hun gevoel van 'anders' te zijn. 'Zo jong als we toen waren', zo schrijft Soewarsih over die tijd, 'beseften we diep in ons hart, dat het leven voor

ons niet gemakkelijk zou zijn. Dat alleen verstand en kennis het enige wapen voor ons zouden zijn om de zovele moeilijkheden te overwinnen.' In hun onzeker zoeken naar een eigen identiteit kwamen nationalistische gevoelens steeds meer op de voorgrond. Beiden sloten zich aan bij Jong-Java, een nationalistische jeugdbeweging. Soewarni - of beter: Nining, zoals ze altijd werd genoemd - was daarin al op haar zestiende jaar een van de leidende figuren, ook in praktische zin door het geven van onderwijs aan volwassen vrouwen. Het was trouwens Nining die een voortrekkersfunctie voor Soewarsih heeft vervuld, zoals zij in het algemeen een stempel heeft gedrukt op de jeugd en de jonge volwassenheid van haar zuster. Nining trok van kinds af aan als vanzelf de aandacht naar zich toe. Gemakkelijk in de omgang met mensen, gevat-scherp in de discussie, vol initiatief en ideeën die zij uitstekend formulerend en met overtuigingskracht op anderen kon overdragen, was zij een geboren leidster. Vooral na 1930 zou zij als mevrouw Pringgodigdo een zeer vooraanstaande rol spelen in de nationalistische vrouwenbeweging van Indonesië.

Het was onvermijdelijk dat de meer introverte Soewarsih, die als jonger zusje bovendien altijd in bescherming werd genomen door Nining, lang in de schaduw bleef van haar - ook door haar zelf - bewonderde zuster. De gevoelens van onzekerheid waarmee Soewarsih in haar jeugd en daarna zo heeft geworsteld, kunnen wellicht deels verklaard worden vanuit de verhouding tot Nining. De uitgroei naar de sterke persoonlijkheid die Soewarsih was, is hoe dan ook moeilijk geweest. Hoe sterk zij ook tegenover haar zuster kon zijn, bleek in het midden van de jaren dertig, toen zij, tegen alle raad en felle verwijten van Nining in, samen met haar man de moeilijke weg vervolgde, waarvoor zij al veel eerder had gekozen.

Na de MULO volgde Soewarsih van 1928 tot 1931 de Europese Kweekschool in Surabaya. Zij kreeg gratis onderwijs en haar kostgeld werd betaald uit het Kartini-fonds. Zij was een uitverkorene: onder de dertig toegelaten leerlingen waren slechts twee Indonesiërs. Zij vertelt erover: 'In het begin keken de Hollandse kinderen wat laatdunkend op ons neer, op de twee Javaantjes die uitverkoren waren samen met hen te leren. Hun houding was begrijpelijk en ik kon het hen vergeven, omdat Indonesiërs in die tijd een klasse lager waren in hun ogen. Het 'blank' houden van een school gaf een school stijl en aanzien. Door onze aanwezigheid was er een duistere vlek op het aanzien gekomen.' Hun uitstekende leerprestaties dwongen overigens respect af. Haar leraar Nederlands las Multatuli met zijn leerlingen. En ook in het geval van Soewarsih - zij schrijft erover in

haar herinneringen - wordt weer eens duidelijk welke enorme betekenis Multatuli heeft gehad voor jonge, zich ontwikkelende Indonesiërs. Multatuli gaf ook aan haar toekomstidealen richting.

Het was in die tijd dat Nining met een paar vrienden in Bandung een schooltje opende, een zogenaamde 'wilde' (dat wil zeggen niet-gesubsidieerde) school waar Indonesische kinderen in nationale geest werden opgevoed. Voor de noodzakelijke voorzieningen (van lesruimte tot leermiddelen) moesten de arme ouders en de vaak niet minder arme onderwijzers zelf zorgen. Er werd van alles geprobeerd en georganiseerd om aan geld te komen. Soewarsih kwam tijdens haar schoolvakanties, die zij vaak bij Nining doorbracht, in aanraking met die jonge idealisten en hun problemen. Zelf werd zij nu actief in de vrouwenbeweging. Naast de opvoeding van de jeugd nam die vrouwenbeweging een plaats van belang in in de Indonesische nationale beweging van de jaren twintig en dertig. Men was geleidelijk aan tot de overtuiging gekomen, dat ook de vrouw een belangrijke bijdrage kon leveren aan de strijd voor de onafhankelijkheid. Maar in een samenleving waar de vrouw een grote achterstand had en waar bij voorbeeld de polygamie nog algemeen was, was het voor haar een geweldige opgave om als 'gelijke' te worden erkend door de man. De gelijkwaardige partner te zijn van de man in de strijd voor een gezamenlijk ideaal, ook dat hoorde tot het levensdoel van Soewarsih.

Na haar studie aan de kweekschool werd Soewarsih onderwijzeres op een nationale school in Batavia. Niet lang daarna trouwde zij met Soegondo Djojopoespito die op dezelfde school werkte. Het was een 'vrij' huwelijk, dat wil zeggen een huwelijk uit eigen, vrije keuze, niet lang daarvoor nog een volstrekte onmogelijkheid in de Javaanse samenleving.

Soegondo Djojopoespito werd geboren in Toeban (Oost-Java) op 22 februari 1905. Hij volgde de Hollands-Inlandse school in zijn geboorteplaats en de MULO in Surabaya, waarna hij de Algemene Middelbare School in Yogyakarta doorliep. Vanaf 1925 was hij student aan de Rechtshogeschool in Batavia, hij deed in 1928 zijn kandidaatsexamen, maar brak daarna zijn studie af ter wille van de nationale zaak. In 1927 was hij voorzitter van de Perhimpunan Peladjar-Peladjar Indonesia (Unie van Indonesische studenten) en in 1928 leidde hij het vermaard geworden tweede Indonesische Jeugdcongres. Ook Soegondo was dus een nationalist van het eerste uur en evenals zijn jonge vrouw zag hij zijn belangrijkste taak in het werk aan de basis: het onderwijs aan de kinderen uit het volk. Vanaf 1931 deden zij dat werk samen.

Vanaf het eind van de jaren twintig - na de 'communistische opstand' in Bantam van 1926 en de oprichting van de (Nederlandse) Vaderlandse Club als reactie daarop - waren de tegenstellingen tussen de Nederlandse overheid en de nationale beweging aanzienlijk verscherpt. Toenemend politieel optreden leidde onder andere tot de arrestatie en verbanning van de belangrijkste politieke leiders. In deze sfeer kwam ook het nationalistische onderwijs onder grote druk te staan. Het toezicht op hen die dat onderwijs gaven, bestond natuurlijk al langer - op grond van de Wilde Scholen Ordonnantie van 1923 - maar de repressie werd nu veel groter. De vrees voor arrestatie of op z'n minst een onderwijsverbod, het dagelijks improviseren om niet materieel en psychisch ten onder te gaan en de spanningen in eigen kring, stelden het idealisme en uithoudingsvermogen van deze mensen heel zwaar op de proef. Het was vaak een lijdensweg die voor Soewarsih en Soegondo bovendien een zwerversbestaan over Java ten gevolge had. Over dat bestaan legt de roman *Buiten het gareel* getuigenis af.

Dat zij haar boek in het Nederlands schreef, had te maken met voorafgaande gebeurtenissen die men voor een deel in de roman vindt. Na een reeks teleurstellende ervaringen op een nationale school in Semarang had Soewarsih in 1937 een voorlopig onderdak gevonden bij familie in Yogyakarta. Soegondo was elders om werk te zoeken. Hun huwelijk maakte een crisis door. Om zich zelf wat afleiding te geven en uit de overweging zich misschien op andere wijze nuttig te kunnen maken, schreef zij in haar moedertaal, het Sundanees (het Indonesisch beheerste zij toen nog onvoldoende), een kleine roman die uitging van het voor haar en zovele anderen actuele probleem van de verhouding tussen man en vrouw in het huwelijk (de roman bevat het verhaal over het ongelukkige huwelijksleven van een jonge vrouw vanwege de ontrouw van haar man). Het manuscript stuurde zij naar het uitgevershuis Balai Poestaka, het officiële Kantoor voor Volkslectuur. Het werk werd geweigerd: het bevatte te weinig 'lering', was niet eenvoudig genoeg geschreven, kortom, men vond het niet traditioneel genoeg en dus niet geschikt voor het lezend publiek.² Afgewezen te worden door de eigen mensen, dat vooral kwam hard aan bij Soewarsih. Enige tijd daarna, in 1938, ontmoetten Soewarsih en haar man, die in Bandung weer werk hadden gevonden, Eddy du Perron. Dat contact was tot stand gekomen via *Kritiek en Opbouw*, het door D.M.G. Koch in Bandung opgerichte progressieve, anti-koloniale, tijdschrift waarvoor ook Soewarsih enkele bijdragen had geschreven. In de loop van 1938

was Du Perron toegetreten tot de redactie waarvan (uniek voor de koloniale verhoudingen van toen) ook Indonesische, democratisch gezinde, nationalistendeel uitmaakten. Het echtpaar Djojopoespito hoorde tot die kring.

De korte tijd dat Soewarsih en Soegondo met Du Perron omgingen (in 1939 keerde hij terug naar Nederland) was een hoogtepunt in hun bestaan. Deze periode is bovendien van grote betekenis geweest voor hun verdere leven. Met zijn scherpe intuïtie voor menselijke verhoudingen doorzag hij direct hun maatschappelijk en vooral geestelijk isolement. In een sfeer van wederzijds respect en vertrouwen, in een volkomen open discussie over hun problemen, herkregen zij hun gevoel van eigenwaarde.

Du Perron hoorde ook van de afwijzing van Soewarsihs manuscript. Hij bracht haar ertoe weer te gaan schrijven, maar nu over haar eigen ervaringen van de afgelopen jaren en in het Nederlands, de taal waarin ze was gaan denken en waarin ze zich beter kon uitspreken dan in het Sundanees. In de nu volgende maanden ontstond *Buiten het gareel*. Du Perron begeleidde haar daarbij en gaf haar zijn *Uren met Dirk Coster* dat voor haar een voorbeeld was van sober en eerlijk-persoonlijk schrijven. En natuurlijk besprak hij, die nog maar enkele jaren daarvoor zijn *Het land van herkomst* had voltooid, met haar de problemen van de autobiograaf.

Du Perron nam het manuscript mee naar Nederland, zorgde voor een uitgever en schreef zelf een inleiding bij het boek. Het verscheen in 1940. Het is de enige in het Nederlands geschreven roman van de hand van een Indonesisch auteur.

Hoe belangrijk Du Perrons invloed op de totstandkoming van *Buiten het gareel* is geweest, wordt ook duidelijk als men deze roman beziet tegen de achtergrond van de Indonesische literatuur van voor de oorlog, een literatuur waarin, naast het 'schone', het didactisch-moraliserende een belangrijk ingrediënt vormde. Gezien tegen die achtergrond is Soewarsihs boek revolutionair, het is niet 'mooi' geschreven en het heeft geen 'boodschap', revolutionair ook in de manier waarop Soewarsih in de tekening van haar alter-ego Soelastri haar gevoelens ontleedt en relateert met zelfkritiek en ironie, vooral waar de altijd op de loer liggende 'sentimentaliteit' haar dreigt mee te sleuren. Er is hier sprake van een openhartigheid die alleen verklaard kan worden uit de dwingende behoefte orde op zaken te stellen in die wirwar van ervaringen en emoties van de afgelopen jaren, klaarheid te scheppen in zichzelf om beter toegerust de toekomst aan te kunnen. Dat die toekomst moeilijk zou zijn, voorvoelde zij. De afscheids-

woorden van Du Perron: 'Het leven heeft niets met carrière uit te staan. Je gevoel van eigenwaarde is het meeste waard' hebben Soewarsih in haar verdere leven tot leidraad en tot troost gediend.

Buiten het gareel is een nationalistische roman. De belangrijkste figuren zijn nationalisten die op hun scholen proberen hun ideaal te verwezenlijken. Dit stukje nationale strijd is de inzet van de betrokkenen. Maar de aandacht in het boek gaat vooral uit naar de mensen zelf, hun jaloezieën en spanningen, hun conflicten in de omgang met elkaar. De verhouding tussen man en vrouw speelt een heel belangrijke rol. Het probleem van de emancipatie van de Indonesische vrouw kan men zelfs beschouwen als het hoofdthema van het boek: de strijd van de vrouw die naast de man wil staan, met dezelfde rechten en verantwoordelijkheden. Het was de strijd van Soewarsih. Wij herkennen haar in Soelastri, voor wie er alles aan gelegen is om als mens, als echtgenote en in haar werk de gelijke te zijn van haar man Soedarmo.

Na Bandung werkten de Djojopoespito's enige jaren in Batavia en na de Japanse inval in 1942 in Yogyakarta waar zij hun verdere leven zijn gebleven. Tussen 1945 en 1950 waren zij lid van het Komite Nasional Indonesia Pusat waarin vooraanstaande nationalistes zitting hadden en dat president Sukarno en zijn kabinet van advies diende. In de periode 1950-1951 was Soegondo nog enige tijd minister in het kabinet Halim. Daarna trokken zij zich terug uit het openbare leven. Als democratisch denkende socialistes voelden zij zich steeds meer vervreemd van de richting waarin Indonesië zich politiek en sociaal-economisch bewoog. In een brief uit 1973, schrijvend over armoede en sociaal onrecht, merkte Soewarsih op: 'de vrijheid is en wordt duur betaald.' Zij waren veroordeeld tot een nieuw isolement, afgedaan en 'weggegooid als een ouwe lap', zoals Soewarsih wel eens bitter kon zeggen. En altijd weer waren daar de zorgen om het geld voor hun levensonderhoud en dat van hun drie kinderen en, later, voor de dagelijkse insuline die Soewarsih als suikerpatiënte nodig had. Zo nu en dan was zij ernstig ziek. Maar erger dan dat alles waren voor haar de gevoelens van onzekerheid en van twijfel aan het nut van de strijd van vroeger en van het bestaan daarna. Zij hunkerde naar een beetje erkenning en waardering. Ook als schrijfster van Indonesische verhalen heeft zij die nauwelijks gekregen. Wanneer ze begin 1976 een literaire prijs heeft ontvangen, schrijft ze met enige trots: 'ten minste een beetje waardering en wat geld.' Afleiding vond ze in handwerken; ze maakte gekke wollen beesten voor haar kleinkinderen en haakte mooie kleedjes en prachtige

stola's. Daar had ze plezier in, het leverde bovendien wat inkomsten op: 'Ik wil niemand met mijn uitgaven belasten, zeker niet de kinderen, die ook hun eigen moeilijkheden hebben. Dan kan ik doodgaan met het gevoel, dat ik niemand tot last ben geweest, en dat ik altijd mijn best heb gedaan mijn leven lang en altijd even opgewekt ben gebleven, hoe moeilijk alles ook is', schreef ze in een brief. Dat was zij ondanks alles: opgewekt, een moedige vrouw. Boeiend kon zij vertellen, scherp soms over de vele teleurstellingen van vroeger en daarna, maar altijd was er ook haar relativerende humor en zelfspot. Ze kon zichzelf uitlachen.

Het was niet verwonderlijk, dat Soewarsih - spontaan van karakter als zij was, open en direct in de benadering van mensen - nooit heeft kunnen wennen in Yogyakarta. Het Javaanse element bekleemde haar, zoals het Soelastri (in *Buiten het gareel*) deed, toen zij voor het eerst in Yogyakarta was: 'Soelastri vond de omgeving eigenlijk antipathiek; zij met haar gezonde natuur voelde een opstand tegen deze tot het uiterste verfijnde cultuur, werd onaangenaam getroffen door het slome in de bewegingen der mensen en in de rijke schaduwen der bomen en ze besepte, dat haar ellendig gevoel voortkwam uit het verschil tussen Javaan en Soendanees, op oeroude antipathieën gebaseerd.' Soewarsih vond Midden-Java bovendien somber. Zij had een voortdurend heimwee naar de heldere lichten, het frisse groen en de bergen van de Preanger, haar geboortegrond, en naar de mensen daar, bij wie ze zichzelf kon zijn. Ze kon er maar zelden heen. Wat haar van haar bezoek aan Nederland, in 1953 op uitnodiging van de Sticusa, vooral was bijgebleven, waren het prille groen, de geur en de kleuren van de lente, die haar herinnerden aan de vroege ochtenden in Cibatok.

In juni 1970 ontmoette ik Soewarsih voor het eerst. Die avond en de avonden daarna spraken wij over haar *Buiten het gareel* en over de achtergronden van dat boek. Ze voelde zich blij, dat er nog jongeren waren die haar boek lazen, dat ze nog niet helemaal vergeten was; hoe blij was ze ook, toen ze enkele jaren later de paragraaf las, die Rob Nieuwenhuys in zijn *Oost-Indische spiegel* aan haar werk wijdde en de bloemlezing *Het laat je niet los* kreeg, waarin een fragment uit *Buiten het gareel* was opgenomen. 'Ik wist niet', zo schreef ze op 1 april 1974, 'dat wat ik toen schreef van blijvende aard zou zijn en dat men er aandacht aan zou schenken.' Enige maanden daarna deden professor Teeuw en ik een voorstel om met financiële steun van het ministerie van CRM haar boek te laten vertalen in het Indonesisch.

Zij vertaalde het zelf. Het verscheen in 1975, vijfendertig jaar na de eerste druk. Wij weten hoe gelukkig die uitgave haar heeft gemaakt: 'het geluk', zoals zij in een brief schrijft, 'van een oude vrouw, die zichzelf terugziet, een jonge vrouw van veertig jaar geleden, en nu het gevoel heeft, niet voor niets te hebben geleefd [...]. Trouwens, ik beschouw het als een testament voor onze jongeren, dit simpele, wat ik ze aan heb te bieden. Het leven zonder idealen is dor en droog.'

Met het geld dat ze voor haar vertaling kreeg, knapte ze haar huis op, liet het verven in vrolijke kleuren: 'Het is vrolijker zo dan het donkergroen waarbij ik me somber voel en dat me doet denken aan het graf [...]. Geen gedachte aan ziekte of wat dan ook. Maar een nieuw leven, lentegroen en pril, zodat ik me weer kan inzetten om iets gekks te schrijven.'

Soewarsih vertaalde haar boek onder de titel *Manusia bebas*, de 'vrije mens': dat 'impliceert een mens', zo schrijft zij, 'vrij van vooroordeel, vrij van vrees, van bindende vormen en tradities; en in mijn poging om geestelijk vrij te zijn, vaak mislukkingen ondergaand, vaak tegenstand van de eigen mensen, besef ik dat de mens, ondanks dat falen en opstaan, eerst innerlijk vrij moet zijn om dan pas te denken aan de opbouw van een betere toekomst voor zijn volk.'

Gedurende de eerste maanden van 1977 waren mijn vrouw en ik vaak bij haar en haar man. Door haar onveranderd heldere en dynamische geest vergat je haar lichamelijk verval. Zij verheugde zich op een logeerpartij in haar geboortestreek. Het is er niet meer van gekomen: bij haar man werd kort daarop longkanker geconstateerd. Enkele maanden later stierf zij plotseling aan een hersenbloeding. Soegondo overleed acht maanden daarna, op 23 april 1978.

GERARD TERMORSHUIZEN

Voornaamste geschriften

De Indonesische vrouw en het passief kiesrecht in *Kritiek en Opbouw* 1, 1938, p. 75-76.

De Indonesische vrouw van morgen in *Kritiek en Opbouw* 1, 1938, p.145-147.

Onze moslim-zusters in en buiten Indonesië in *Kritiek en Opbouw* 1, 1938, p.279-280.

De taal der Soendanese jongeren in *Kritiek en Opbouw* 1, 1939, p.348-350.

Buiten het gareel. Indonesische roman. Utrecht [1940] (met een inleiding van E. du Perron; tweede druk Amsterdam 1946).

In memoriam E. du Perron in *Kritiek en Opbouw* 3, 1940, p.192-193.

In de schaduw van de Leider in *Kritiek en Opbouw* 4, 1941, p.191-192.

In memoriam E. du Perron in *Criterium* 4, 1946, p.386-388.

Ontmoeting met E. du Perron in *Vrij Nederland* 14 december 1946.

Tudjuh tjeritera pendek. Djakarta 1951 (in het Indonesisch).

- Empat serangkai. Kumpulan tjerita pendek.* Djakarta [1954] (in het Indonesisch).
Riwayat hidup Nabi Muhammad s.a.w. Djakarta 1956 (in het Indonesisch; tweede druk 1976).
Marjanah. Djakarta 1959 (in het Sundanees).
Siluman Karangobar. Djakarta 1963 (in het Indonesisch).
Hati wanita. Djakarta 1964 (in het Indonesisch).
Eddy du Perron, de vriend die nooit gestorven is in Tirade 17, 1973, p.68-75.
Manusia bebas. Jakarta 1975 (vertaling in het Indonesisch van *Buiten het gareel*).
De thuiskomst van een oud-strijder in Tirade 21, 1977, p. 38-47.

Eindnoten:

- 1 De bedoelde jeugdherinneringen zijn door de schrijfster in 1974 meegegeven aan Rob Nieuwenhuys te Amsterdam, toen deze voor enige tijd in Indonesië verbleef. Voor deze levensbeschrijving ontleen ik er enkele citaten aan. Een aantal biografische gegevens dank ik aan het materiaal van Robert-Henk Zuidinga uit Bussum, die een doctoraal-scriptie schreef over de roman *Buiten het gareel*.
- 2 In 1959 werd de roman uitgegeven onder de titel *Marjanah*.

Horst Karl Gerson

Berlijn 2 maart 1907 - Groningen 10 juni 1978

Op 10 juni 1978 overleed Horst Karl Gerson. Degenen, die hem hebben gekend, gaan nog vaak ongemerkt over in de tegenwoordige tijd, wanneer zij over hem spreken - vooral zij, die verbonden zijn aan een van de twee instellingen, waarop hij zo sterk zijn stempel heeft gedrukt: het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie te Den Haag en het Instituut voor Kunstgeschiedenis van de Rijksuniversiteit te Groningen. De herinnering aan zo'n levendige en sterke persoonlijkheid kan ook niet anders dan heel lang onuitgewist blijven.

Zelf heb ik hem voor het eerst ontmoet in 1961 toen hij gastcolleges over de Vlaamse schilderkunst kwam geven in Groningen. In de omgeving van zijn Groningse collega prof. dr. H. Schulte Nordholt, die het accent legde op een cultuurhistorische aanpak van de kunstgeschiedenis en die nogal literair van instelling was, had de verschijning van Horst Gerson iets onverwachts. Het eerste dat ons, zijn Groningse studenten, opviel was zijn spontaneïteit in de omgang met kunstwerken. Zijn worsteling met de taal gaf aanleiding tot heel wat, meestal nogal voorspelbare, grappen en anekdotes maar spoedig rees het vermoeden dat we met een ander probleem geconfronteerd werden dan dat van de immigrant die het Nederlands niet perfect beheerst. Zijn lessen lieten, nadat het eerste enthousiasme was weggeëbd, bij de toehoorders altijd de vraag achter: wat wil die man eigenlijk zeggen? Pas langzaam drong door dat zijn en ons probleem hierin bestond dat Gerson de kunstwerken niet wilde gebruiken als *aanleiding* om iets te zeggen, maar dat hij oprecht trachtte de kern van kunst en kunstwerk aan te raken met zijn woorden. In de jaren, die op de eerste confrontatie met mijn latere leraar en promotor zijn gevolgd, ben ik gaan inzien dat wetenschapsbeoefening voor hem nooit een doel op zich zelf is geweest. Bij alles wat hij deed stond het kijken naar kunst centraal, zowel voor hem zelf als voor de velen die hij zijn deelgenoot wilde maken. Ik vermoed dat juist hierdoor de verschillende aspecten van zijn werk zo vanzelfsprekend in elkaar overlopen en de lijn tussen research en educatief werk in zijn publikaties zo moeilijk te trekken is.

Horst Gerson was niet tot theoretiseren geneigd. Dat het bijvak filosofie deel had uitgemaakt van zijn studie was voor veel studenten een verrassende ontdekking. Ook zijn historische kennis bleef vaak onopgemerkt.

Tijdens een excursie met Groningse studenten naar Wenen in 1970 overrompelde hij hen met een even gedegen als boeiend verhaal over Rubens' opdrachtgevers. In zijn publikaties ruimde hij voor de informatie over de historische achtergrond een beperkte plaats in. Misschien heeft het denken over wijsgerige en historische problemen de bescheidenheid versterkt, die zo'n belangrijke karaktertrek van hem is geweest. Hij wist hoe spoedig gewettigde vermoedens kunnen uitlopen op ongegronde speculaties. Als zijn promovendus heeft hij mij deze wetenschappelijke regel en levenswijsheid meer dan eens voorgehouden. Duidelijker nog bleek zijn opvatting uit de verzuchting waarmee meestal het gesprek over de meer theoretische gedeelten van mijn werk werd afgesloten: '[...] en nu weer terug naar de kunstgeschiedenis'. Veel modern onderzoek op het terrein van de iconografie bleek hij te kennen, maar hij zweeg erover tot zijn mening werd gevraagd; deze kwam vaak hierop neer, dat de bedoelde publikatie niet over kunst ging, maar diende om te tonen hoe geleerd de auteur was. Echt verontwaardigd, op een voor ieder duidelijke manier, werd hij eigenlijk alleen door de confrontatie met datgene, wat hij beschouwde als slechte kunst. Om misverstand te voorkomen moet hieraan misschien worden toegevoegd, dat Gerson met een bijna kinderlijke leergierigheid de modernste kunst is blijven volgen en dat moderne kunst en slechte kunst voor hem allerminst identiek waren.

Meer dan eens heeft Horst Gerson in het openbaar verantwoording afgelegd van zijn opvattingen over de wijze, waarop de kunstgeschiedenis moet worden beoefend. In de rede van 22 februari 1966, die hij uitsprak bij de aanvaarding van zijn Groningse hoogleraarsambt heeft hij met grote nadruk gezegd, dat de enige adequate houding van een mens tegenover een kunstwerk de esthetische beleving ervan is, waarbij men zich zozeer aan het kunstwerk overgeeft, dat men afstand doet van eigen gevoelens, inzichten en kennis.¹ Maar de wetenschap wil heersen en beheersen. De spanning tussen deze twee polen blijft bij Gerson onopgelost, maar ze wordt niet ontkend. Nergens wordt ernstiger voor gewaarschuwd dan voor de laffe vlucht in woorden die wetenschappelijk of literair zijn, maar die de confrontatie met het kunstwerk uit de weg gaan. Gerson sluit zich hier aan bij zijn bewonderde leermeester Moritz Geiger en het is niet zonder humor, dat hij ook Erwin Panofsky's opvattingen over kunst aan die van de estheticus Geiger relateert, terwijl het juist de epigonen van Panofsky zijn, die hem de grootste argwaan hebben ingeboezemd: 'een vlucht voor de moeilijke centrale taak waarvoor wij gesteld zijn'.

Ook *Rembrandt. Oratio pro domo* dat in 1971 verscheen moet worden gelezen als een pleidooi voor het kennerschap.² Het enige waarop de kunsthistoricus kan worden aangesproken is zijn persoonlijke confrontatie met het kunstwerk en de conclusie, die hij daaruit trekt voor de toeschrijving. Horst Gerson heeft echter in dit geval zijn positieve standpunt wat gecamoufleerd. Hij betoogt in zijn *Oratio*, overigens met zeer krachtige argumenten, dat de traditie omtrent toeschrijvingen aan Rembrandt onbetrouwbaar is en dat zelfs de spaarzame documenten, die nu nog met identificeerbare kunstwerken in betrekking kunnen worden gebracht, met grote omzichtigheid gehanteerd moeten worden. De toestand van het historisch onderzoek maakt dus datgene tot de noodzakelijke en enig juiste aanpak, dat hij ook in elk ander geval als zodanig beschouwd zou hebben. Het is niet voor niets dat hij onder zijn voorgangers vooral Max J. Friedländer bewonderd heeft.

De aanleiding tot de komst van Horst en later ook Ilse Gerson naar Nederland kan worden gevonden in de persoon en het werk van dr. Cornelis Hofstede de Groot. Diens verzameling van foto's, reproducties en keurig geordende notities hadden de magneet gevormd, die meer dan één jonge buitenlandse kunsthistoricus naar Den Haag trok. Ook Horst Gerson werd Hofstedes assistent en nadat de oorlogsomstandigheden zijn keuze voor Nederland op een dramatische wijze hadden bekrachtigd, is hij het vooral geweest die het werk van Hofstede de Groot heeft voortgezet en uitgebouwd. De steeds groeiende stroom van materiaal moest, in de inmiddels in een Rijksbureau omgezette verzameling van Hofstede, geordend worden en toegankelijk gemaakt. Het voornaamste criterium voor de ordening is daarbij steeds de toeschrijving geweest en daarmee is impliciet het tweede, niet minder belangrijke criterium gegeven: de kwaliteit. Een zorgvuldig overwogen oordeel moest zijn neerslag vinden in annotaties als 'C. Fabritius', 'C. Fabritius?', 'naar C. Fabritius' of 'heet C. Fabritius; eerder B. Fabritius, ligt ook daar'.

Samen met zijn vriend en collega Sturla Gudlaugsson heeft Horst Gerson de reizen van Cornelis Hofstede de Groot langs provinciale Franse musea gereconstrueerd. Op een van deze tochten werd een onbekend jeugdwerk van Rembrandt ontdekt, dat vergeten en met stof bedekt in een depot hing en dat daar ondanks de aanvankelijke tegenstand van de directrice voor hem uit te voorschijn was gehaald. Dit wapenfeit zou ons kunnen doen vergeten hoe twee Nederlandse kunsthistorici, gewapend met de notities van hun voorganger Hofstede de Groot, op dergelijke reizen vele

tientallen toeschrijvingen hebben gecorrigeerd. Zij zetten daarmee hun dagelijkse taak voort in de genoeglijke sfeer van een vakantiereis. De catalogus van de tentoonstelling *Le siècle de Rembrandt*, die in 1970-1971 in Parijs werd gehouden, herinnert terecht aan de resultaten van deze omzwervingen.³

Het zal niemand verbazen, dat door toedoen van Horst Gerson het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie het middelpunt van een wijvertakt net van internationale relaties is geworden. Deze hebben in de nu nog befaamde zomercursussen het duidelijkst gestalte gekregen. Ik ken slechts hun latere reputatie en ik weet dat er meer wordt gesproken over de vele, uiterst nuttige contacten met buitenlandse collega's, niet in de laatste plaats uit de Oostbloklanden, dan over het onderwerp van de lezingen. Zelfs tijdens een excursie naar West- en Oost-Duitsland in 1972 gingen alle deuren voor Gerson en zijn Groningse studenten open, dankzij contacten die tijdens zomercursussen waren gelegd.

In de reeds genoemde inaugurele rede richtte Gerson zich tot zijn nieuwe studenten met de woorden: 'U kunt ervan op aan, dat mijn bijzondere geestdrift erop gericht is en gericht zal blijven U leiding te geven bij Uw studie.' Ik geloof dat hij daarmee niet een nieuw aspect aan zijn werk toevoegde. Ook zijn werk in Den Haag was erop gericht geweest om kunst te zien en aan zoveel mogelijk anderen te laten zien. Onderzoek, onderwijs en dienstverlening hadden net zo goed zijn functie bij het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie bepaald als ze het zijn hoogleraarschap zouden doen. Leren en onderwijzen waren voor hem niet gescheiden en hij sprak dan ook, misschien uit gemakzucht maar in ieder geval gerechtvaardigd, ieder met wie hij het over kunst had aan als collega: verzamelaars en kunsthandelaren, studenten en hoogleraren, museumdirecteuren en suppoosten.

Baldinucci vertelt dat Rembrandt op kunstveilingen soms heel hoog inzette, zodat andere kopers er niet meer aan te pas kwamen. Hij zou dit gedaan hebben 'per mettere in credito la professione'. Sir Kenneth Clark leidt uit dit feit of deze anekdote af dat Rembrandt, die zelf kunsthandelaar is geweest, de wijze waarop kunstwerken in de handel gehanteerd worden onwaardig gevonden zou hebben.⁴ Gerson heeft dit veronderstelde *dédain* niet van de door hem bestudeerde schilder overgenomen. Zijn belangstelling strekte zich uit tot ieder die met kunst te maken had. Wetenschappelijke contacten gingen vaak over in persoonlijke en zelfs vriendschappelijke relaties. Veel handelaren en verzamelaars, grote en kleine, hebben

mogen profiteren van de kennis en het belangeloos gegeven oordeel van Horst Gerson. Hij zou trouwens de eerste zijn geweest om erop te wijzen hoezeer hij zelf voordeel trok van deze uitwisseling en inderdaad had hij kennis van en toegang tot collecties en werken waarvan vele van zijn collega's het bestaan niet vermoedden. Het is misschien goed er hier aan te herinneren dat de jonge Horst Gerson niet in zijn ouderlijk gezin met de kunst in aanraking is gebracht, maar door zijn oom, de kunsthandelaar Karl Lilienfeld. Gerson heeft in een tijd, waarin de fortuin zijn familie ongunstig gezind was, zijn eerste geld verdiend als assistent van dezelfde oom. Als hij niet heel vroeg had geleerd om niet aan bezit te hechten zou hij misschien zelf een groot kunsthandelaar of-verzamelaar zijn geworden.

Ik meende er goed aan te doen deze schets te geven vóór ik nader op de publikaties van Horst Gerson inga. Het zou niet mogelijk zijn de meer dan honderdvijftig titels te bespreken die voorkomen in de bibliografie die ik, met Gersons eigen hulp gelukkigwijs, in 1972 heb samengesteld. K.G. Boon heeft er in 1978 trouwens nog twintig titels aan toe kunnen voegen.⁵ Twee van Gersons vroegste publikaties betreffen het werk en de verzameling van Cornelis Hofstede de Groot.⁶ Tegelijkertijd komen de landschappen in de bibliografie naar voren. Deze tak van de Hollandse kunst is het kennelijk vooral geweest, die de beginnende kunsthistoricus heeft geboeid. De dissertatie over Philips Koninck uit 1932 verscheen vier jaar later in druk.⁷ Reeds hier valt op hoe zorgvuldig geobserveerde details worden samengevoegd totdat het beeld van een geheel schilderij ontstaat. De beschrijving van een van Konincks mooiste werken (p.24) begint met notities over penseelstreek en kleuraccenten: 'Der Pinsel zaubert olivgrünes Gesträuch auf dem gelben Sandhügel hervor. Kühne Kreuz- und Querstriche modellieren den hellen Weg; die Wegspuren mit Geröll und Gestein fordern formlich zum Malen mit Farbklecksen heraus.' Pas daarna gaat de beschrijver over op elementen die de compositie van het gehele beeld bepalen. Zijn beschrijvingen van schilderijen rijen zich aaneen tot het beeld van een artistieke ontwikkeling ontstaat en deze past zich in in het geheel van de Hollandse kunst. Philips Koninck krijgt zijn eigen plaats naast Rembrandt, Seghers en Ruisdael en zo levert de auteur zijn *Beitrag zur Erforschung der holländischen Malerei des xvii. Jahrhunderts*.

Ook in latere publikaties kan de opbouw vanuit de kleinste details tot een imposant totaalbeeld geobserveerd worden. De befaamde *Ausbreitung und Nachwirkung der holländischen Malerei des 17. Jahrhunderts* is onder oorlogs-

omstandigheden voltooid, in 1924.⁸ Horst Gerson is zijn hele leven lang notities blijven maken voor de helaas niet voltooide tweede druk van dit lijvige werk. Op meer dan één reis heb ik hem met dit doel aantekeningen zien maken op allerlei losse papiertjes. Hij vestigde daarbij mijn aandacht op achttiende-eeuwse Kleinmeister, gaf een oordeel over hun relatie tot de Hollandse kunst, over toeschrijving en kwaliteit en noteerde vervolgens alleen de plaatsnaam, de kunstenaarsnaam, het catalogusnummer en soms een kritische opmerking: 'vroeg', 'harde kleur', 'staat dicht bij Bega' of 'hangt te hoog'. Wie het behandelde onderwerp en de gevolgde werkwijze kent is verbaasd in het daaruit geresulteerde boek iets anders aan te treffen dan de inhoud van kaartsystemen. In werkelijkheid vat de *Ausbreitung* belangrijke delen van de Franse, Duitse en Engelse kunstgeschiedenis samen in beknopte en heldere hoofdstukken, die dikwijls nog niet vervangen zijn door latere publikaties.

Ook Gersons handboek over de Vlaamse kunst van de zeventiende eeuw in de Pelican-reeks is in de eerste plaats het resultaat van reizen, kijken en noteren.⁹ Aan de tussen haakjes in de tekst ingevoegde catalogus- en inventarisnummers herkent de lezer glimlachend de genesis van het boek. Ook hier treft men korte hoofdstukken aan, die met ere de lege plaats opvullen van nog steeds niet geschreven monografieën.

In 1968 en 1969 verschenen twee boeken van Horst Gerson, die opzien hebben gebaard tot ver buiten het kringetje van Rembrandt-specialisten en andere kunsthistorici. In zijn monografie over de schilderijen van Rembrandt¹⁰ en in zijn bewerking van Bredius' catalogus van Rembrandts geschilderde oeuvre¹¹ had hij het aantal toeschrijvingen sterk gereduceerd, meer nog dan kort voor hem Kurt Bauch.¹² Het inmiddels verstomde rumoer werd vooral veroorzaakt door degenen, wier belangstelling voor kunstwerken wat al te sterk was beïnvloed door hun ontzag voor oudere publikaties, vergeelde echtheidsverklaringen en geïnvesteerde bedragen. In een lange periode na het verschijnen van deze twee boeken is Gerson omzwermd door personen die hun reputatie of die van hun kunstbezit wilden rehabiliteren. Hun pogingen om zijn mening te beïnvloeden hebben alleen aanleiding gegeven tot het ontstaan van fraaie anekdotes en tot de reeds genoemde *Oratio pro domo*. Ondanks dit alles klaagde de auteur wel eens dat het leek alsof niemand zijn monografie had gelezen. Achteraf is dit begrijpelijk. De tekst is zo bescheiden dat haar verdiensten bij eerste lezing niet opvallen. Wie de literatuur over Rembrandt kent moet Gersons boek wel prijzen om het ontbreken van psychologiserende interpretaties,

het onderdrukken van lyrische ontboezemingen, het achterwege laten van geleerd vertoon, om alles wat er eindelijk eens *niet* in een boek over Rembrandt staat. Wat overblijft is een liefdevolle beschrijving van zorgvuldig gekozen werken, waardoor een volledig beeld ontstaat dat de lezer vertrouwd voorkomt maar dat toch nieuwe aspecten vertoont. Zo is Rubens' betekenis voor Rembrandts ontwikkeling door eerdere auteurs nooit op haar juiste betekenis geschat.

Gerson is geen auteur geweest die trachtte zijn eigen voorkeuren te verhullen. Een van zijn meest geliefde werken was Rembrandts portret van Jan Six, die zijn handschoen aantrekt. Hierover schreef hij (p.106): '[...] de monumentale kracht van Rembrandts toets [is] hier het geëigende middel tot fijnzinnige expressie. Brede verfstreken, bijna abstracte passages kleur, markeren de rand van de mantel. Handen en handschoenen versmelten tot een bijna kubische vorm en de kraag van de mantel, een baan rood die schittert in het licht, rijst in een boog omhoog naar het gezicht. Toch is het onverstandig bij de interpretatie van een 17de-eeuws portret een overdreven nadruk te leggen op abstracte vormelementen.' Naar aanleiding van Philips Koninck heb ik reeds opgemerkt hoe Gersons observatie uitging van het detail, van de penseelstreek en de verfbehandeling. Reeds bij het spreken over vorm en compositie beving hem de vrees voor te sterke abstractie, waardoor de woorden een eigen leven zouden kunnen gaan leiden, los van het kunstwerk. Met instemming heeft hij mij meer dan eens verteld over de inmiddels tot anekdote verheven conversatie tussen twee Duitse vakgenoten, waarvan de ene een landschap van Ruisdael met enthousiasme had beschreven, waarop de ander reageerde met de opmerking: 'Merkwaardig! Ik zie helemaal geen diagonalen en horizontalen. Ik zie alleen bomen, water en wolken.'

De verleiding is groot om de ene anekdote aan de andere te rijgen. Gerson was een goede verteller, die van zijn vele reizen en talloze ontmoetingen even getrouwe als humoristische verslagen uitbracht. Bij de (meegebrachte) lunch in de koffiekamer van het Instituut voor Kunstgeschiedenis heb ik vele grote namen uit heden en verleden van de kunstgeschiedschrijving leren verbinden met kleine maar kenmerkende voorvallen. Horst Gerson is zelf al tijdens zijn leven voorwerp geworden van talrijke anekdotes. De meeste ervan laten zien hoe hij zich tegenover zijn studenten en medewerkers niet als een directeur en hoogleraar gedroeg, maar als een familielid: oudere broer, oom of grootvader. Doordat ook mijn eigen verhouding tot Gerson, bij wie ik afgestudeerd en gepromo-

veerd ben en die mijn directeur is geweest, gekenmerkt wordt door het onontwaaarbaar dooreenlopen van persoonlijke en zakelijke relaties, kan dit levensbericht niet volledig of objectief zijn. Gelukkig zijn er herdenkingsartikelen over hem verschenen die elkaar aanvullen, doordat de auteurs in wisselende relaties tot Horst Gerson hebben gestaan en hem in verschillende fasen van zijn leven hebben leren kennen.¹³ Ik zal hier ter afsluiting volstaan met het opsommen van de belangrijkste biografische feiten.

Horst Karl Gerson werd op 2 maart 1907 te Berlijn geboren als zoon van een arts. Hij groeide op in het beschaafde milieu van een (aanvankelijk) welgesteld, geheel geassimileerd joods gezin. Hij studeerde te Wenen, Berlijn en Göttingen onder andere bij H. Kauffmann, Graf Vitzthum, W. Stechow, N. Pevsner en de estheticus M. Geiger. Als werkstudent assisteerde hij in de kunsthandel van zijn oom Karl Lilienfeld. In 1929 en 1930 was hij, nog tijdens zijn studie, assistent van dr. C. Hofstede de Groot te Den Haag. In 1932 voltooide hij zijn proefschrift en kort daarna vestigde hij zich definitief in Nederland. Sedert 1933 was hij verbonden aan het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, dat was ontstaan uit de privé-verzamelingen van Hofstede de Groot. In de eerste dagen van mei 1940 verwierven zijn vrouw en hij het Nederlanderschap. In 1955 werd hij directeur van het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie. In 1965 werd hij als gewoon hoogleraar in de kunstgeschiedenis benoemd te Groningen; deze functie heeft hij in 1974 neergelegd. Nadat hij het slachtoffer was geworden van een verkeersongeval, waarvan hij aanvankelijk leek geen blijvende schade te zullen ondervinden, overleed hij plotseling op 10 juni 1978. De erkenning die zijn werk reeds tijdens zijn leven heeft gevonden is op verschillende wijzen tot uitdrukking gekomen. Hij was officier in de Orde van Oranje Nassau en commandeur in de Orde van Verdienste van de Bondsrepubliek Duitsland; in 1972 ontving hij de Joost van den Vondel-Preis van de Hamburgse Stiftung FVS. Bovendien was hij lid van de Koninklijke Vlaamse Academie van Wetenschappen en van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.

LYCKLE DE VRIES

Voornaamste geschriften

Voor een overzicht van de geschriften van Gerson kan verwezen worden naar L. de Vries, *Lijst van publikaties van H.K. Gerson* in *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 23, 1972, p.513-520; aanvullingen hierop geeft het artikel van K.G. Boon, *Herdenking van*

Horst Karl Gerson (2 maart 1907-10 juni 1978) in Jaarboek van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen 1978, p.163-172.

Eindnoten:

- 1 *De taal van de kunsthistoricus*, Groningen 1966.
- 2 *Rembrandt. Oratio pro domo* in Gazette des Beaux-Arts s.b. 77, 1971, p.193-200.
- 3 *Catalogus van de tentoonstelling 'Le siècle de Rembrandt'*, Parijs, Musée du Petit Palais, 1970, p. XIV.
- 4 C. Hofstede de Groot, *Die Urkunden über Rembrandt*, Den Haag 1906, p.423; K. Clark, *Rembrandt and the Italian Renaissance*, London 1966, p.42.
- 5 K.G. Boon, *Herdenking van Horst Karl Gerson (2 maart 1907-10 juni 1978)* in Jaarboek van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen 1978, p.163-172.
- 6 *Die Sammlung C. Hofstede de Groot* in Pantheon 8, 1931, p.426-427; *Lijst van de geschriften van dr. Corn. Hofstede de Groot* in Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden en Levensberichten harer afgestorven Medeleden 1930-1931, p.126-155.
- 7 *Philips Koninck. Ein Beitrag zur Erforschung der holländischen Malerei des XVII. Jahrhunderts*, Berlin 1936.
- 8 *Ausbreitung und Nachwirkung der holländischen Malerei des 17. Jahrhunderts*, Haarlem 1942.
- 9 *Art and architecture in Belgium, 1600 to 1800*, Harmondsworth 1960 (samen met E.H. ter Kuile).
- 10 *Rembrandt paintings*, Amsterdam-New York 1968.
- 11 A. Bredius, *Rembrandt. The complete edition of the paintings. Revised by H. Gerson*, London 1969.
- 12 K. Bauch, *Rembrandt. Gemälde*, Berlin 1966.
- 13 Op 23 juni 1978 vond een herdenkingsbijeenkomst ter nagedachtenis van H.K. Gerson plaats in de aula van de Rijksuniversiteit te Groningen. De daar uitgesproken redevoeringen zullen in druk worden uitgegeven. Zie voorts onder andere de artikelen van K.G. Boon (vermeld in noot 5); J.G. van Gelder in The Burlington Magazine 1978, p.756-759; J. Müller Hofstede in de Neue Zürcher Zeitung 27 juli 1978.

Arie Abraham Kampman**Dordrecht 6 juli 1911 - Bemelen 23 september 1977**

Arie Kampman is één van de merkwaardigste mensen die ik heb leren kennen. Als een type met karakteristieke eigenschappen zal hij in mijn herinnering voortleven en ik weet dat ik niet de enige ben op wie hij een onvergetelijke indruk heeft gemaakt.

Hij is geboren in Dordrecht en aan deze stad van zijn jeugd is hij gehecht gebleven zelfs nadat hij de wereld had afgereisd. Gedurende zijn gymnasiumtijd toonde hij eigenschappen die hij later in zijn leven zou ontplooien. Hij richtte een toneelvereniging op die met een stuk van Shakespeare in het openbaar kwam, hij organiseerde een fietsclub en een wandelclub; zo toonde hij zich reeds als gymnasiast de geboren organisator. Velen zullen in de eerste plaats aan hem terugdenken als een man die zijn organisatietalent met toewijding in dienst stelde van de wetenschap die hem lief was.

Ik heb Arie Kampman al spoedig leren kennen nadat hij als student in Leiden was aangekomen. Hij wilde geschiedenis studeren maar had een bijzondere belangstelling voor de culturen van het oude nabije Oosten en daarin hebben we elkaar gevonden. We zaten samen onder het gehoor van professor F.M. Th. de Liagre Böhl en beoefenden onder diens leiding het spijkerschrift. Wat in die begintijd van onze vriendschap bijzondere indruk op me maakte was de energie van mijn studiegenoot. Een sterk staaltje daarvan toonde hij in de zomervakantie tussen zijn eerste en tweede jaar. Hij reed op zijn fiets over de Alpen naar Rome en weer terug. Daarmee bewees hij zijn lichamelijk uithoudingsvermogen. Maar nog meer was ik onder de indruk van het feit dat hij in Rome toegang had gekregen tot de studeerkamer van professor Deimel. Ik wist dat deze geleerde zo beziggehouden werd door zijn werk aan het Sumerische lexicon dat hij bekwame vakgenoten buiten de deur hield. De tweedejaars Arie Kampman zag daarentegen kans de beroemde sumeroloog anderhalf uur op te houden.

De naam van Kampman is in Nederland en België onverbrekkelijk verbonden aan het Genootschap Ex Oriente Lux. Bij de oprichting daarvan ben ik op 22 mei 1933 aanwezig geweest. We zaten in een klein gezelschap bijeen in de studeerkamer van B.A. van Proosdij die onze voorzitter zou worden. Kampman werd onze secretaris-penningmeester en deze functie heeft hij waargenomen tot 1974 toe. De bloei van het Genootschap is aan

twee factoren te danken. In de eerste plaats waren er de sensationele ontdekkingen van de archeologen die de publieke aandacht trokken. Daardoor kwamen de beschavingen van het oude Egypte, van Mesopotamië, Klein-Azië en de bijbelse landen in een kring van belangstellenden die veel wijder was dan die van de specialisten op oudheidkundig gebied. Daarom kon het geen verwondering wekken dat lezingen over oudheidkundige onderwerpen een talrijk gehoor vonden en dat niet alleen in de academiesteden.

Het oprichten van studiekringen in heel Nederland, het aantrekken van erkende sprekers en daaronder ook buitenlanders, is het met succes bekroonde werk van Kampman geweest. Hij begreep ook dat de band tussen de belangstellenden moest worden versterkt door publikaties. Daaraan hebben we de lijvige delen te danken van de Jaarberichten van het Genootschap Ex Oriente Lux, waarin op den duur niet alleen Nederlandse vakgeleerden hun licht lieten schijnen, maar waaraan ook buitenlanders graag hun medewerking hebben verleend. Deze Jaarberichten en daarnaast de serie Mededelingen en Verhandelingen hebben internationaal een reputatie verworven. Daarbij mogen de adviezen van de professoren A. de Buck en F.M. Th. de Liagre Böhl niet worden vergeten. De verdiensten van Kampman werden erkend door het Genootschap dat hem bij het veertigjarig bestaan in 1973 tot erelid benoemde.

Een gebeurtenis van grote betekenis was de oprichting van het Nederlands Archaeologisch Instituut voor het Nabije Oosten. Deze vond plaats op 17 augustus 1939 en kreeg als adres Noordeindsplein 4A in Leiden. De doelstelling van dit Instituut was het organiseren van cursussen en lezingen, het verlenen van onderdak aan vakgenoten die Leiden bezochten en het vormen van een bibliotheek. Hier kreeg Kampman een kamer, van waar uit hij de werkzaamheden leidde, hier werd hij op den duur de directeur. Dit Instituut werd aanvankelijk gefinancierd door particulieren, door de nalatenschap van Frank Scholten, door de verkoop van boeken en eigen publikaties. Eerst in 1958 en 1960 kreeg men subsidie van de overheid. Een ieder die met het Instituut in aanraking is gekomen zag de in omvang groeiende bibliotheek. Wat hij niet zag maar waarvan de vakgenoten op de hoogte waren, was de rol die het Instituut speelde wat betreft de culturele betrekkingen tussen Nederland en de landen in het nabije Oosten.

Een tweede ingrijpende gebeurtenis was in 1943 de oprichting van het tijdschrift *Bibliotheca Orientalis*. Het begin was bescheiden naar vorm en

inhoud, de bestemming leek niet verder te gaan dan het publiceren van recensies. Het tijdschrift is in omvang toegenomen, het is een internationaal positief gewaardeerd tijdschrift geworden waarin niet alleen uitvoerige besprekingen in de moderne talen voorkomen, maar ook als regel artikelen verschijnen die een actueel probleem aan de orde stellen. Dit is vooral te danken aan de internationale relaties die door Kampman werden aangeknoopt.

Een activiteit die reeds vóór de oorlog door hem werd ontplooid was het reizen en ditmaal niet per fiets maar per boot of vliegtuig naar de plaatsen waar spectaculaire oudheidkundige ontdekkingen waren gedaan. Eén van die plaatsen was Klein-Azië met zijn centrum van het oude Hethietische rijk. Dit maakte op Kampman zulk een indruk dat hij in het Jaarbericht van Ex Oriente Lux een groot aantal artikelen aan de Hethieten wijdde en op 12 december 1945 in Leiden promoveerde op een proefschrift met als titel *De historische betekenis der Hethietische vestingbouwkunde*. Zijn promotor was professor De Liagre Böhl. Na deze promotie heeft Kampman zijn gehoor geboeid met lezingen over de Hethieten en die werden niet alleen voor de kringen van het genootschap Ex Oriente Lux gehouden.

De jonge doctor ontwikkelde zich tot reiziger, niet alleen naar de landen die zijn wetenschappelijke interesse hadden maar ook en vooral naar internationale congressen. Bij enkele gelegenheden heb ik hem op zulk een congres meegemaakt en me daarbij ook wel geamuseerd over de relaties die hij aanknoopte. Zo werd hij in de kring van onze vakgenoten een algemeen bekende en gevierde man. Dat drong nog eens goed tot mij door toen ik op Schiphol een Engelse geleerde had afgehaald die terugkeerde van een congres van oriëntalistena dat hij in Istanbul had bijgewoond. Ik informeerde naar zijn ervaringen en vroeg terloops of hij Kampman had gezien. Het antwoord kwam met de laconieke vraag: 'Who did not see Mister Kampman?' Daarbij zag ik de bemoeienissen van mijn vriend Kampman helder voor mij. Hij sprak oude kennissen aan, maakte nieuwe en betrok geleerden uit de hele wereld in zijn zaak, dat wilde zeggen het schrijven van artikelen en recensies in de onder zijn leiding verschijnende tijdschriften en series.

Het waren echter niet alleen congressen die hij bezocht, hij reisde ook naar landen die zijn belangstelling hadden vanwege hun waarde voor de archeologie en wist toegang te krijgen tot de overheden van deze naties. Soms had een reis van Kampman grote en blijvende gevolgen, zoals bij voorbeeld zijn bezoek aan Persepolis in Iran. Hij speelde een belangrijke

rol in het aanknopen van culturele betrekkingen tussen Nederland en de landen van het nabije Oosten en zo werd hij onder andere de oprichter van het Genootschap Nederland-Iran en in verband daarmee de stichter van het tijdschrift *Persica* dat sinds 1964 met enige regelmaat is verschenen. Een hoogtepunt in het werkzame leven van Kampman was de opening van het van ons land uit geleide Instituut voor de Orientalistiek in Istanbul. Het werd in 1958 door Prins Bernhard geopend, dat was een waardige erkenning van het streven van Kampman die zich zozeer had ingespannen voor de totstandkoming van dit instituut. Het heeft niet alleen gastvrijheid verleend aan geleerde onderzoekers, het heeft ook internationaal gesproken door de uitgave van zesendertig waardevolle monografieën. De band met Istanbul werd nog versterkt door de opdracht die de universiteit aldaar aan Kampman verstrekke om als bijzonder hoogleraar gedurende enkele uren de kunstgeschiedenis van de antieke wereld te komen doceren. Deze werkzaamheid werd in de lente van 1965 aanvaard.

Velen heeft Kampman aan zich verplicht door het organiseren en leiden van groepsreizen naar de landen van het nabije Oosten. De deelnemers waren bij hun thuiskomst ingenomen met de wijze waarop hun leider de tochten langs belangwekkende plaatsen had georganiseerd en daarbij begrijpelijke voorlichting had gegeven. Hij is ook een geliefde reis leider van de jeugd geweest. Een aantal malen is hij met leerlingen van de middelbare school naar Italië geweest. Deze tochten hielden verband met een functie die Kampman bij al zijn drukke werkzaamheden nog op zich had genomen. Wij hebben het als buitenstaanders nauwelijks kunnen geloven dat hij een uitstekende leraar geschiedenis was geworden in Schiedam, eerst sinds 1948 aan de HBS, daarna sinds 1951 aan het gymnasium. Hij heeft dat tot zijn pensionering in 1976 volgehouden en uit de rapportcijfers van zijn leerlingen bij het eindexamen bleek hoe rijpe vruchten zijn inspirerend onderwijs had afgeworpen. Maar dit onderwijs in de school was hem niet genoeg, hij organiseerde reizen in de paasvakantie naar Rome en omgeving en wist de jongens en meisjes met belangstelling voor de antieke wereld te bezielen.

Hiermee meen ik globaal het werk van Arie Kamphuis te hebben gekarakteriseerd. De ruimte ontbreekt me om op details van zijn arbeid in te gaan. Het heeft hem niet aan blijken van dankbaarheid en positieve waardering ontbroken. Hij werd erelid van de Vereniging tot Bevordering van de Antieke Beschaving, die een Bulletin met internationale erkenning publiceert, hij verwierf een koninklijke onderscheiding. Hij werd lid

van adviescolleges die zich bezighielden met onze culturele betrekkingen tot Turkije en Iran, hij organiseerde de *Rencontres Assyriologiques Internationales*, die in 1952, 1962 en 1972 in Leiden plaatsshadden. Hij stimuleerde de *Scholae de Buck* die belangrijke geleerden voor lezingen hebben aangetrokken.

Toen hij zich teruggetrokken had uit zijn functies als directeur van het Nederlands Archaeologisch Instituut voor het Nabije Oosten en als hoofdredacteur van *Bibliotheca Orientalis*, verhuisde hij van Leiden naar Bemelen bij Maastricht. Zijn tweede vrouw, Lucy Dankelman, had hem de liefde tot Limburg bijgebracht. Zij zette in Bemelen haar taak als voortreffelijke gastvrouw voort. Wie hier op bezoek kwam ondervond hartelijkheid en kwam onder de indruk niet alleen van de inrichting van het huis, maar ook van de kolossale bibliotheek die Kampman zich had verworven. Zijn laatste huis was bepaald geen rusthuis, de bewoner bleef organiseren en publiceren totdat de dood hem onverwachts wegnam. Dit heengaan is door velen in de wereld van de oriëntalisten betreurd, de herinnering aan de warm meelevende vakgenoot blijft leven.

M.A. BEEK

Hubertus Jan Willem Marinus Michaël **'s-Gravenhage 26 september 1911 - 's-Gravenhage 23 februari 1978**

Hoe zeldzaam zijn uit onze jeugd de vrienden die in het leven onze metgezel blijven! Daar behoren gedeelde idealen, een gelijke geestdrift voor andere dan stoffelijke zaken te zijn, daar moet zeker ook een opvatting van de vriendschap bestaan, in daden getoond of onder woorden gebracht, opdat de band in onze jonge jaren gelegd tot in onze ouderdom behouden blijft.

Tot die vrienden uit mijn jeugd in Holland behoorde Hubert Michaël, vertrouwelijk Huub of Huib genoemd. Hij was het geworden in dat laatste jaar op de hogere burgerschool aan de Stadhouderslaan te 's-Gravenhage, zijn geboortestad en - op zijn evacuatie in de bezettingstijd na - ook zijn levenslange woonplaats. Ik was nog maar kort geleden met mijn ouders uit het oude Indië gekomen. Met de klasgenoten op de school met haar 'import' van Indische kinderen uit de omgeving, het Statenkwartier, raakte ik niet gemakkelijk bevriend: slechts met een enkele ging ik buiten de schooluren om, zonder hem overigens bij de voornaam te noemen. Dat was ook niet de gewoonte op school: wij gingen als 'heren' met elkaar om, hoe jongensachtig ons gedrag in plusfours of lange pantalon ook was.

In een vorig schooljaar was een klasgenoot mijn vriend geworden, die in zijn spraak en omgangsvormen het evenbeeld was van Addy van der Welcke, de jongensfiguur uit Couperus' roman, *De boeken der kleine zielen*, zozeer was de levensstijl van het oudkoloniaal, Haags patriciaat hem tot een tweede natuur geworden. Hij droeg de roemruchte familienaam van een officier onder Van Heutsz. Een andere vriend was zijn tegenpool, een boerenzoon uit Middelharnis, die de allure van 'le grand Meaulnes' uit Alain Fourniers roman had, in de les de docenten en zijn klasgenoten, in de pauze - de handen in de zakken van zijn veel te lange slobberjas gestoken - de hele schoolbevolking met een mengeling van spot en alwetendheid opnemend, terwijl zijn blauwe ogen daarbij vooral het meisjesbestand keurden.

Niemand zo verschillend van deze, in de stad verdwaalde boerenzoon met zijn verachting voor 'de hele kluit' of de Haagse hedonist in Engels tweed als de voor mensen en hun waardigheid zo ontvankelijke, op uiterlijk vertoon zo weinig bedachte zoon uit een onderwijzersgezin, Hubert Michaël.

Vrienden geworden in die eindexamenklas op de Tweede Gemeentelijke Hogere Burgerschool, noemden wij elkaar al spoedig bij de voornaam. Het gebouw had een deftige ingang aan de voorzijde en een minder voorname toegang aan de kant van het Stadhoudersplein, waar wij ons vóór de bel luidde, op het trottoir ophielden. Daarlangs stroomde, onder treurwilgen, een beek, die door heel Zorgvliet stroomde en die ons aan het vlietende schoolleven scheen te willen herinneren. Het schoolgebouw behoorde tot een van die vele, tot onderwijsinstituut gepredestineerde, sombere gewrochten uit de jaren rond de eeuwwisseling. Daar kwam, als een anarchisme, Berlages 'revolutionaire' en tevens laatste schepping tegenover te staan, het Gemeentemuseum (1929-1935). Wij zagen dat ons hele sportveld in beslag nemen en noemden het later het 'badhuis van Berlage', de spotnaam waarmee het publiek het bouwwerk met zijn frisse kleuren en glazen daken bedeede. Een benaming die Michaël met zijn bewondering voor Berlages bouwkunst en van diens volgelingen nooit in de mond nam, afkerig als hij was van de spotzucht tegenover een schepping van kunst, op welk gebied ook, die zijn eerbied en liefde had gewekt.

Wie Hubert hebben gekend, in zijn jeugd of ouderdom, herinneren zich zijn tamelijk hoge gestalte, een figuur, slank op het magere af, waarvan de ledematen als losse, beweeglijke stukken aan het lichaam bevestigd leken en zijn rappe gestes mogelijk maakten. Zijn vriendelijk gelaat scheen altijd tot luisteren bereid, zolang zijn vlugge geest niet door domheid of eigenwaan op de proef werd gesteld. Dan schuwde hij het dispuut niet met een dracht van sprekende argumenten, uit zijn ervaring of onuitputtelijk geheugen aangevoerd, zodra hij in de ander een tegenstander van de, voor zijn geest onwankelbare waarden in het leven ontmoette. Zijn gevoel voor menselijke grootheid, zijn keurend vermogen op het gebied van de kunst, zijn liefde voor de geschiedenis en de schoonheid van zijn land waren hem, zo leek het wel, van nature gegeven. Er was een onverbiddelijkheid in zijn karakter, die tot in zijn beminnelijke stem hoorbaar kon zijn, maar ook een drang tot geduldige overreding, in gesprek of in geschrifte, voor zover de ander zich daarvoor ontvankelijk toonde. In zijn jeugd was hij leergierig en een bezeten lezer in de uren dat hij de schooltaak met een haast lijdzaam plichtsbesef volbracht had, ook als die taak niet zijn liefste vakken, de talen, het Nederlands bovenal, en de geschiedenis betrof.

Naast zijn bibliotheek van literatuur en kunst legde hij een waardevolle collectie briefkaarten van het oude 's-Gravenhage aan, de 'statige en innemende', zijn geboorteplaats, die hem boven alle steden in ons land dier-

baar was. De geschiedenis en de urbanisatie van de Residentie waren tot in bijzonderheden in zijn hoofd en hart tot een vast geheel, haast als een geïllustreerde encyclopedie, gegroeid: een visueel herinneringsbeeld dat hem in de duisternis van zijn laatste levensjaren een gevoel van geluk schonk, waarvan hij ook anderen wist mee te delen.

In zijn schooltijd had hij de Nederlandse lessen gevolgd van dr. J.L. Walch, een man van grote eruditie, die, onder de naam Jan Walch, op literair-historisch en algemeen letterkundig gebied publiceerde. Heeft deze, ten onrechte vergeten schrijver ooit bevroed hoevelen van zijn leerlingen hem voor zijn lessen in de woestijn van hun schooljaren dankbaar gebleven zijn? Leermeesters als Walch, die Michaëls liefde voor toneel en zijn vaardige kennis van het Middelnederlands - met de *Reynaert* als hoogtepunt - stellig heeft aangewakkerd, Van Dam 'every inch a gentleman' voor Engels, Heyligers, de lilliput-in-goud-gevat voor Duits en zelfs de joyeuse mathematicus Van den Ende, zij behielden hun plaats in zijn herinnering om wat zij voor de leerling, behalve door hun onderwijs, ook als mens hadden betekend.

Als deelgenoot van zijn bijzondere voorkeur voor letterkunde en de kunst in het algemeen werd ik een vriend des huizes in de Jurriaan Kokstraat, een kleurloze straat, die Huygens' oude *Zeestraet* met Scheveningen verbindt. Daar in die eenvoudige bovenwoning hoorde ik de oude Michaël piano spelen, niet zelden een 'klassiek programma' op ons verzoek, terwijl in dezelfde woonkamer een vriendelijke vrouw, tante Co, de aardappels schildte voor het avondmaal van het moederloos gezin. Onder de handen van de schoolmeester in ruste klonk de muziek van Beethoven en Mozart, de muziek die in het hart van zijn oudste zoon de diepste weerklank zou wekken. Het is de muziek in onze jeugd gehoord, die ons - met de stem en lach van vrienden - begeleidt, ons leven lang.

Huberts vader, Hubertus Marinus Michaël, was in 1863 in Gouda geboren, zijn moeder, Johanna Elisabeth Leenders, van katholiek geloof, een kwarteeuw later te 's-Gravenhage. Het geloof van zijn moeder werd, volgens een gelofte van vader Michaël bij het huwelijk, het geloof van haar zoons. De vroege dood van zijn moeder, waaraan Hubert de medische behandeling schuldig achtte, is een nooit vergeten en nog minder vergeven gebeurtenis op zijn vijftiende jaar geweest. De argwaan jegens de heelkunde en een diepe afkeer van het verblijf in een ziekenhuis, ook toen hij zelf tot weerloosheid was gedoemd, moeten aan die gebeurtenis in zijn jeugd toegeschreven worden. Toen ook de vader zeven jaar later zijn beide

jongens alleen liet, was Huubs broer Jan een wees van zestien jaar. Onder de hoede van hun vaders zuster moesten Huub en zijn broer hun weg in het leven zoeken.

En terwijl ik, door 's levens willekeur bevoorrecht, in de gelegenheid was aan de universiteit ernst te maken met mijn liefde voor de letteren, zag mijn vriend zich als beambte te werk gesteld op het Gemeentelijk Bureau voor Bouw- en Woningtoezicht. Dat was in de zomermaand van 1930, waarin wij beiden met een hoog cijfer voor Nederlands ons eindexamen behaalden.

Een gelukkig keerpunt in zijn leven was Michaëls overplaatsing naar de gemeentesecretarie op 10 februari 1931, gevolgd door beter werk op de afdeling Onderwijs, belast als hij daar werd met de selectie van 'kwekelingen-met-akte'. Daar, aan het Korte Voorhout, in een vleugel van de schouwburg ving de twintigjarige zijn loopbaan eerst met recht aan. Dat hij nimmer tussen de stenen van de maatschappelijke molen, hoe langzaam Onze Lieve Heer ze dan ook moge bewegen, vermalen werd, moet aan zijn toewijding aan het allengs belangwekkender werk te danken zijn geweest. En eveneens aan zijn nooit verzwakte zucht naar kennis en inzicht op verschillend gebied, ook in zijn vrije tijd, waarin hij zich aan de studie voor de middelbare akte Nederlandse taal- en letterkunde wijdde, onder leiding van Tinbergen en Van Eeden. Een opleiding waarbij Tinbergen zijn nooit vergeten leermeester werd, maar die hij door een onverwachte wijziging van de exameneisen voortijdig moest opgeven. Gelet op zijn uitingen van ongenoegen over die afgebroken studie, heeft Michaël zich niet alleen als amateur in de literatuur willen verdiepen. Die gedachte moest hij laten varen, maar in de ban van de literatuur is hij altijd gebleven.

Een nieuwe periode in Michaëls ambtelijk bestaan brak aan, toen hij een mentor vond in de wethouder van Onderwijs, prof. dr. G.A. van Poelje. Tot secretaris-generaal aan het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen benoemd, bezorgde Van Poelje de jongeman, wiens gaven hij opgemerkt had, de functie van adjunct-commies op de afdeling Kunsten en Wetenschappen. Dat was die achtste januari 1940, de dag die hij zich altijd zou herinneren als de aanvang van zijn loopbaan als rijksambtenaar. Onder het patronaat van Van Poelje, die zijn raadsman en vriend werd, wiens gastvrije woning hem een tweede huis zou worden, heeft Michaël niet alleen zijn bestuurlijke gaven, maar ook de zin voor wetenschappelijk onderzoek ontplooid, zich de tweeërlei wegen gebaad, volgens welke zijn leven voortaan zijn loop zou nemen.

Als adjunct-secretaris van de door de nieuwe minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, Bolkestein, ingestelde Rijkscommissie van Advies voor de Muziek, zag hij zich op 3 mei 1940 binnengevoerd in het gebied, waar kunst en overheid met elkaar samenwerken en hij zelf als dienaar van de overheid eens een rol van betekenis zou vervullen.

Onder de Duitse bezetting werd het departement, gehoorzaamend aan de meesters van de Nieuwe Orde, tot Departement van Volksoopvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming vernoemd. Met de afdeling Kunsten en Wetenschappen naar Apeldoorn geëvacueerd, zag Michaël zich daar, in januari 1943, tot commies bevorderd onder het afdelingshoofd, mr. J.K. van der Haagen, een man wiens bestuursgevaren in een moeilijke periode diepe indruk op hem maakten. Een levensbericht, lang na Van der Haagens dood, uit eerbied voor zijn nagedachtenis geschreven, bleef, tot zijn spijt, op een wenk van de nabestaanden, onvoltooid.

De Apeldoornse ballingschap, op een afstand van een twintigtal kilometers van het IJsselfront, heeft zijn door voedselgebrek ondermijnd lichaam, aan een slopende suikerziekte lijdend, zwaar op de proef gesteld, maar ook zijn geest, die bij familie en vrienden in het onbereikbare 's-Gravenhage was gebleven: 'Het menselijk uithoudings vermogen grenst aan het onmenselijke', schreef hij mij. Tot overmaat van ramp vernietigde op 3 maart 1945 een Engels luchtbombardement van het Bezuidenhout een groot deel van zijn boekenbezit in het huis van zijn broer. In onze briefwisseling vraagt hij mij dringend de verloren boeken zo mogelijk antiquarisch op te sporen.

Omstreeks 1946 in zijn woonplaats terug, werd hij op het Departement belast met de papiercontingentering, een taak, die in het bijzonder tegenover uitgevers en drukkers, veel tact eiste. Als minister Van der Leeuw de kunstsector van het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen reorganiseert, volgt Michaëls bevordering op 15 april 1947 tot hoofdcommies, zijn promotie tot hoofdcommies-A als waarnemend chef van het bureau Toneel en Letteren op 1 januari 1959. Met de rang van referendaris wordt hij drie jaar later daarvan het hoofd.

Het zijn deze vijftiger jaren dat Michaël de regering vertegenwoordigde in tal van jury's, commissies en besturen, zijn kennis van zaken en kunstzinnig inzicht met toenemend gezag ten volle ontplooiend. Beperken wij ons tot de belangrijkste, zijn secretarisschap bij de Raad voor de Kunst, het Fonds voor de Letteren, de Algemene Conferentie der Nederlandse Letteren en de Technische Commissie voor het Cultureel Verdrag tussen

Nederland en België, zijn voorzitterschap van de Commissie Subsidiëntenoverleg inzake Toneel, ten slotte zijn lidmaatschap van de jury's voor de toekenning van de Staatsprijs voor letterkunde, in casu de P.C. Hooftprijs, de Prijs der Nederlandse Letteren en de Staatsprijs van het beste kinderboek, dan zijn daarmee zijn bemoeienissen met de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde en de PEN-club en nog andere nevenfuncties niet genoemd. Het was een 'secret de polichinelle' dat de fraaien stijl der redevoeringen van de minister bij de uitreiking van de P.C. Hooftprijs op het Muiderslot, ook die welke met een kus van de bekroonde auteur werd beloond, de hand van Michaël verrieden en zowaar ook één in Hooftiaans proza, een toespraak van premier De Jong bij een culturele bijeenkomst van hoge regeringspersonen. Het was in die jaren niet ongewoon, wanneer ik mijn vriend in een treincoupé ontmoette, vermoeid en nauwelijks bij stem, huiswaarts kerend van een vergadering ergens in het land of, opgewekt en met volle teugen van het landschap genietend, op weg naar weer een andere bijeenkomst.

In april 1965 werd het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen opgeheven en kwam de deling tot stand waarbij het huidige Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk en het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen gecreëerd werden: Michaël, een man van traditie en voorstander van een boven de partijpolitiek gericht cultuurbeleid heeft daar nooit vrede mee gehad.

Op 1 januari 1967 - zijn bevorderingen hebben viermaal een nieuwjaar in zijn leven ingeluid - werd Michaël als hoofd van de afdeling Toneel en Letteren, onder de Directie Kunsten ressorterend, tot administrateur benoemd. Het is de laatste functie in zijn loopbaan geweest, die op 9 april 1969 werd bekroond met de toekenning van het officierskruis in de Orde van Oranje-Nassau, hem door de minister, mevrouw Klompé, persoonlijk uitgereikt.

In deze overbezette ambtelijke jaren, door ziekte tot de strengste leefregels gemaand, vond hij niettemin de geestkracht zich opnieuw aan letterkundig werk te wijden, en dat nu ook aan anderen zichtbaar te maken. Het was het joyeus rentree van een letterlievend man in zijn meest vertrouwd domein, de Beweging van Tachtig.

Wat dreef Michaël tot dat jaren durende onderzoek en het verslag daarvan in die reeks van nieuwe bijdragen tot de kennis van het leven en werk van hem die onder de dichters van De Nieuwe Gids altijd het meest tot zijn verbeelding had gesproken, Willem Kloos? In 1959, het herdenkingsjaar

van Kloos' honderdste geboortedag, had hij opgemerkt dat er aan de betekenis van zijn figuur weinig aandacht was besteed, dat de bestaande biografieën van De Raaf en Kloos' echtgenote op heiligverklaringen geleken, 'byzantinistisch gekleurd', en dat, als reactie, daarop publikaties verschenen waren, die bij voorkeur een ongunstig beeld van de dichter hadden opgeroepen. Aan deze miskenning van Kloos, de vertekening van zijn grootheid als sleutelfiguur in de Beweging van Tachtig, had de publikatie van 's-Gravesandes brieven- en bronnenuitgave, *De geschiedenis van De Nieuwe Gids*, meende Michaël, niet weinig bijgedragen: Kloos' tragische zelfvergoding stond er in een meedogenloos licht ten toon. De ontluistering van de mythe van zijn grootheid werd bij het lezend publiek evenwel op Kloos' scheppend werk toegespitst, een misverstand, waaraan 's-Gravesandes publikatie in haar feitelijke, objectieve registratie van authentieke brieven en bronnen geenszins schuldig wilde zijn. Voor Hubert Michaël was de maat al lang vol.

Herinnerde hij zich misschien het beeld van de dichter op een wandeling naar het strand, deerniswekkend in zijn menselijk verval, of bovenal de ontroering die Kloos' mooiste verzen altijd weer in hem hadden gewekt? In die algemeen heersende sfeer van verwarrende verheerlijking en verguizing ondernam hij nu zelf een onderzoek naar de ontwikkeling van Kloos' schrijverschap en de achtergrond van zijn leven. Het verslag van dat speurwerk in bibliotheken en archieven, naar oude en onbekende bronnen, 'letterkundig bodemonderzoek' noemde hij het en later 'een daad van rechtvaardigheid, zij het niet een eenvoudige' publiceerde Michaël in zes artikelen in *Roeping en De Nieuwe Taalgids* (1960-1964). Later kenschetste hij die als een soort restauratiewerk: 'afkrabben van vuil en vernis, verdoeken, maar zonder het wezenlijke te raken.' Dat wezenlijke heeft hij, naar mijn mening, wèl 'geraakt' en in een zo helder licht geplaatst als in het vaak troebele leven van Willem Kloos maar mogelijk was. De familie en de vriendenkring eerst, dan zijn mentor Doorenbos in diens gezin minutieus beschrijvend, nieuw licht werpend waar hij dat nodig oordeelde, kwam Michaël, in een schok van deernis en verwondering, de vriendschap van de jonge Kloos voor zijn klasgenoot Jan Beckering op het spoor. Een 'vergeten vriend', wiens zelfmoord op zeventienjarige leeftijd een diepere en blijvender indruk op Kloos bleek te hebben gemaakt dan zijn latere teleurstellingen in 'de liefde die vriendschap heet' en andersgeaarde genegenheden. Aan de hand van tal van plaatsen in Kloos' poëzie en proza, en zelfs in een bijbels doek van Jac. van Looy bracht Michaël het

tot dusver onbekende bestaan van deze tragedie in de jeugd van de dichter aan het licht. Toen Peter van Eeten zijn Kloos-studiën in *Dichterlijk labirint* (1963) had gebundeld en daarin, na een aanvankelijk vriendschappelijke uitwisseling van denkbeelden over het werk van de dichter en de achtergrond daarvan, een polemische opvatting lanceerde over het, zijns inziens, onweerlegbaar homo-erotisch element in bepaalde gedichten, meende Michaël de nu openbare controverse, die zijn onderzoek bagatelliseerde, niet uit de weg te kunnen gaan. Op mijn voorstel droeg de Haagse uitgever Bert Bakker hem op, zijn Kloosbeschouwingen voor een groter publiek samen te vatten.

Zo verscheen in het najaar van 1965 als Ooievaarpocket een verantwoorde keuze uit Kloos' gehele oeuvre met een daaraan voorafgaande levensbeschrijving tot aan de dag van de oprichting van De Nieuwe Gids. Nooit had een literair-historische verhandeling mij zozeer geboeid door wat mij daarin aan psychologische verheldering van een duister dichterleven werd gegeven als deze, maar mij bovendien zo geamuseerd door de sprankelende stijl, vol van kostelijke zinswendingen en toespelingen. Wie Michaëls enig gebleven 'chef d'oeuvre' een 'buiten-wetenschappelijk' produkt of in de bewijsvoering te 'speculatief' noemden, troffen hem met die veroordeling van zijn studie in het hart. En dat wel het meest, omdat hij - het eerste adjectief in Van Dale vergeefs zoekend en bij het tweede aan koffiediklezers denkend - terecht meende in de toon van zijn stijl, en dat ook bij de meest persoonlijke gevolgtrekkingen, een lichte twijfel niet verzwegen te hebben. Een tiental jaren later verscheen een herdruk. De Groene gaf het boek bij verschijning, op advies van een schrijverscommissie, het predikaat van 'Boek van de maand', met de motivering dat 'hier een fris, lezenswaardig geschrift met een originele bloemlezing' geboden werd en dat de schrijver 'hier inderdaad een uitermate nieuw gezichtspunt ten opzichte van de poëzie van Kloos' had geopend. Nog steeds in de ban van de Tachtigers meende Michaël later in een haast onleesbaar kladje van Jacques Perk de invloed van Sainte Beuve - als dichter - ontdekt te hebben ten aanzien van de voorliefde van Kloos en zijn vriend Perk voor het sonnet als dichtvorm, 'une goutte d'essence dans une larme de crystal'. De dichters van Tachtig bleven voor Michaël 'beperkt' tot Kloos en Perk. Het was de bewuste beperking van iemand die zijn bescheiden meesterschap het best binnen een persoonlijk domein uitoefende.

Was de reis naar Zuid-Afrika in het voorjaar van 1972 op uitnodiging van de minister van Nasionale Opvoeding, in het kader van het Zuid-

afrikaans-Nederlands Cultureel Akkoord, een bezoek aan een land dat hem voor een ernstig dilemma plaatste, zoals hij mij bekende, en dat ik hem afried, een vier weken durende, officiële tournee met een overladen programma van lezingen, discussies met autoriteiten en studenten en het obligate bezoek aan natuurreservaten, was zij niet een onderneming die hij had moeten afwijzen? Bij thuiskomst was hij de oude niet meer. De ziekte had hem de laatste tien jaren in haar greep. Een oogoperatie redde zijn gezichtsvermogen niet. Voor een man voor wie lectuur en de aanblik van de natuur en van de kunst in al haar verscheidenheid een levensbehoefte waren, betekende het verlies van juist dit zintuig de diepste afgrond, het dal van de duisternis zelf. Met de hem eigen geestkracht zagen de vrienden hem die beproeving gelaten tegemoet gaan. Toen de ziekte hem van het ene ziekenhuis naar het andere sleepte, moest Michaël wel voortijdig zijn post op het departement verlaten. De laatste maal, op 5 oktober 1974, als secretaris voor Nederland de zitting van de Algemene Conferentie der Nederlandse Letteren bijwonend, zag hij zich voor zijn verdiensten ten aanzien van de culturele integratie van Nederland en België met het officierskruis in de Kroonorde van België vereerd.

Het afscheid van het Departement volgde op 20 januari 1975. Het werd een grote manifestatie van zijn collegae, maar ook van tal van kunstenaars uit de wereld van letterkunde en toneel, die hem hulde brachten voor een jarenlange samenwerking en daadwerkelijke steun. Een collega heeft hem geschetst als 'een ambtenaar van de oude stempel, als zodanig binnen strenge hiërarchische verhoudingen gevormd in een veel formalistischer tijd met veel strakkere en toen vanzelfsprekende normen dan wij thans kennen. Dat stempel kwam tot uiting in zijn respect voor geldende regels, ook in de nauwgezetheid waarmee hij zijn ambtelijke plichten vervulde. Ook in zijn zozeer begrijpelijke ergernis over de verwaarlozing van de Nederlandse taal en over het onnodige en gewichtige jargon in ambtelijke stukken... Dat oude stempel betekende zeker niet dat hij ouderwets was. Hij was te zeer historicus om er zich niet voortdurend van bewust te zijn dat een mens, ook als ambtenaar, zich aan veranderende inzichten en normen moet aanpassen.' En hij vervolgt: 'Hij was en bleef geboeid door de ontwikkelingen in de samenleving, in het bijzonder die in kunst en kunstbeleid, ook wanneer bepaalde ontwikkelingen hem soms weinig zinden. Zijn functie in de kunstsector was voor hem véél meer dan plicht: zoals voor velen die op dat terrein werkzaam zijn, was zij voor hem een groot deel dan zijn levensvervulling. Daardoor heeft hij een aanzienlijk

aandeel gehad in de opbouw van het cultuurbeleid zoals dat in de laatste dertig jaar gestalte heeft gekregen, met name op het gebied van het toneel en de letteren. Hij heeft eraan meegewerkt dat dit beleid in 'zijn' jaren aanzienlijk werd uitgebreid en versterkt, al vond hij terecht dat het achterbleef bij datgene wat werkelijk nodig is. In vele, vaak moeilijke overlegsituaties met de roerige kunstwereld, met ambtelijke instanties, in raden, commissies, besturen en andere overlegorganen heeft hij gevochten voor de erkenning van de plaats van de kunst in onze samenleving, een erkenning niet alleen in mooie woorden, maar ook in daden.'

In zijn kortstondig otium heeft Michaël zijn werkzaamheid even rusteloos als in de veertig jaren van zijn loopbaan voortgezet. De twee wegen van zijn aandrift werden ook toen programmatisch en trouw aan de gegeven taak, ook die welke hij zich zelf had gesteld, gevolgd. Die taak betrof in de eerste plaats de regeringsopdracht, hem bij haar vertrek als minister door mevrouw Klompé verleend, de samenstelling van een *Repertorium van letterkundige prijzen in Nederland*. Daaraan stelselmatig en conscientieus met groot enthousiasme werkend, had Michaël het verklarend overzicht van onze literaire prijzen sedert het einde der negentiende eeuw tot onze dagen haast voltooid. Een voorwoord, waarin hij zich voornam zijn standpunt uiteen te zetten van een meer verantwoord prijzenbeleid, bleef door zijn dood ongeschreven. In zijn laatste dagen heeft een administratief misverstand ten departemente hem uiterst pijnlijk getroffen, toen de directie van de Dr. E. Boekmanstichting te Amsterdam hem aanschreef zijn materiaal maar af te staan, gegeven een overeenkomstige opdracht. Ware hij blijven leven, hij zou zijn taak onverstoort hebben volbracht. Bij de herdruk in 1975 van het destijds baanbrekende Amsterdamse proefschrift van E. Boekman (1939) verleende de Raad voor de Kunst zijn oud-secretaris de opdracht tot een biografisch geleidewoord, waaraan Michaël een gedocumenteerd hoofdstuk toevoegde over de verhouding tussen overheid en kunst van de zestiende tot het midden van de negentiende eeuw, op welk tijdstip Boekmans dissertatie een aanvang nam. Een eigen kritische studie over hetzelfde onderwerp voor de periode 1875-1950 werd hem opgedragen op instigatie van professor Van Poelje, een verhandeling waarvan Michaël een groot gedeelte in voltooide staat naliet met zijn, voor de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde aanvankelijk bedoelde levensbericht van zijn eerste departementschef, mr. Van der Haagen, daarin opgenomen. Eveneens in zijn nalatenschap bevond zich het ontwerp van een studie over Rembrandts allegorische grisaille,

De eendracht van het land, waarover Michaël een van vorige interpretaties afwijkende verklaring aan de orde stelde.

Als een weemoedig voorrecht heb ik het beschouwd mijn vriend van dienst te zijn geweest bij de redactie van een oorspronkelijke, hoogst ingenieuze analyse van Kloos' in vele opzichten raadselachtige, haast ontoegankelijke 'heroic', het uit brokstukken bestaande, driedelige epos *Okeanos*, waarin de figuren in het briljante middenstuk, *Ganymedes op aarde*, Michaël op psychologische associaties bracht ten aanzien van personages uit Kloos' jonge jaren, onder wie zijn docent voor biologie, Hugo de Vries, Taco H. de Beer en dr. Doorenbos, terwijl zijn jeugdvrienden Jan Beckering en Jacques Perk hem in dit stuk ook herkenbaar voorkwamen. Na zijn overlijden is bij de ontruiming van zijn kamer dit haast voltooide werk verloren gegaan. De zelfbewuste 'dilettant' met zijn wetenschappelijke kennis van de kunst, de letteren en de kunstgeschiedenis in het bijzonder, ging in hem onlosmakelijk samen met de plichtsgetrouwe dienaar van de overheid. Michaël heeft van zijn ambtelijke arbeid een dienstbare kunst gemaakt en zijn kunstliefde in een wetenschappelijk licht geplaatst.

Ik denk aan onze gesprekken in onze jeugd en die van onze ouderdom, aan de muziek, die hij, in cassettes zorgzaam geordend en op de tast bereikbaar, liet horen, aan zijn jongensachtige geestdrift bij een mooie literaire tekst op de band van de blindenbibliotheek of door een vriend voorgelezen. Alsof de tijd niet voorbij was gegaan, luisterde hij nog het liefst naar werk van Louis Couperus, de schrijver over oude mensen in zijn stad, over wie haast een halve eeuw geleden onze leermeester Walch zoveel had verteld. In zijn eenzame pensionkamer in hetzelfde Statenkwartier van zijn jeugd was het bezoek van zijn allernaasten of een gesprek met trouwe vrienden en collegae een stem in de duisternis.

Zij die Hubert Michaël in hun leven hebben ontmoet, bewaren de herinnering aan een in wezen zachtmoedig man, die in een moeilijk, door ziekte en huiselijke zorgen gekweld bestaan de hoogste menselijke waarden in stand hield en deze tot het einde toe in de schoonheid van de kunst en in de arbeid met anderen zocht, en die ten laatste zijn diepste vrede vond in de muziek van Mozart. Een gedicht van de zoon van een vriend heeft dat verwoord:

Op een verre kamer haalde hij een man
die alleen was met Mozart,
het vuurtorenlicht niet meer zien kon,
maar in wie de kimmen nog brandden.

O ijle bode, heimelijke niemand, immer
als jij komt gaat de wereld onder,
als een treurhuis vol wrange dromen,
verast met een enkel, mager vuur.

26 september 1979

F.E.A. BATTENT†

Voornaamste geschriften

Letterkundig bodemonderzoek in *Roeping* 35, 1960, p.485-497.

The third man in *Roeping* 36, 1960, p.86-99.

Willem Kloos temidden der Doorenbossen in *De Nieuwe Taalgids* 54, 1961, p.65-80 en p.137-152.

Martha Doorenbos in *De Nieuwe Taalgids* 55, 1962, p.1-2.

Jan Beckering, vergeten vriend van Willem Kloos in *De Nieuwe Taalgids* 56, 1963, p.317-327; 57, 1964, p.1-13 en p.129-139.

Antwoord aan Gerben Colmjon. Het sonnet An Platen van Kloos in *De Nieuwe Taalgids* 57, 1964, p.160.

Abel en Eva in *Spiegel der Letteren* 8, 1964, p.63-67.

Willem Kloos, 1859-1938. Zijn jeugd, zijn leven. Een bloemlezing uit zijn gehele oeuvre. Ingeleid en samengesteld door Hubert Michaël. Den Haag, Bert Bakker, 1965 (Ooievaar 187-188; tweede druk 1975).

Une goutte d'essence dans une larme de crystal in *Spiegel der Letteren* 16, 1974, p.172-186.

Ten geleide bij de herdruk in *E. Boekman, Overheid en kunst in Nederland.* Utrecht [1975], p.5-8 en *Overheid en kunst van eind zestiende tot midden negentiende eeuw*, p.9-25.

De imposteribus fractibus in *Spiegel der Letteren* 17, 1976, p.261-266.

Alberta Johanna Portengen

Amsterdam 29 november 1890 - 's-Gravenhage 1 februari 1979

Wanneer ik, als oud-leerling, mejuffrouw Portengens Leidse dissertatie van 6 juli 1915 ter hand neem, springt de eerste zin daarvan mij als een herinnering aan mijn gymnasiumtijd in het oog: 'Een der eigenaardigste verschijnselen van de Oudgermaansche poëzie is het veelvuldig gebruik maken van *heiti* en *kenningar*. Heiti is een Oudnoorsch woord ter aanduiding van in de dagelijksche omgangstaal weinig of niet gebruikte, niet-samengestelde benamingen, terwijl kenningar omschrijvingen zijn.' Te zamen met voorbeelden voor die hoogst interessante uitdrukkingvormen uit een ver letterkundig verleden zijn deze en andere populair-wetenschappelijke onthullingen karakteristiek voor het fenomeen: Tante Por voor de klas, een fenomeen dat gedurende precies een halve eeuw, van 1917 tot 1967, te lokaliseren valt aan het Tweede Gemeentelijk Gymnasium van 's-Gravenhage dat sinds het begin der veertiger jaren Maerlant-Lyceum heet. Misschien is bij mij die herinnering pas goed kunnen beklijven door het feit, dat ik zelf later wat meer in deze richting aan de weet ben gekomen, maar in enige vorm zal de veelheid aan wetenswaardigheden als intrinsiek bestanddeel van haar kennisoverdracht wel al haar oud-leerlingen bijgebleven zijn. Echter, naast het lesgeven staat het tweede fenomeen bij deze bijzondere vrouw: juffrouw Portengen op reis, of liever nog: mèt juffrouw Portengen op reis. Want niet alleen dat zij zelf zowat de hele wereld heeft bereisd en daarbij zeker wel een vijftigtal internationale congressen heeft bezocht, maar vooral het feit dat ze talloze educatieve groepsreizen in het bijzonder voor de middelbare schooljeugd heeft georganiseerd en geleid, heeft haar persoonlijkheid voor ontelbaar velen onvergetelijk gemaakt. Mijn eigen herinnering aan haar kent drie fasen: de tijd dat ik haar leerling was, 1924-1930, de tijd dat ik haar collega aan dat zelfde Maerlant-Lyceum mocht zijn, 1941-1957, en de tijd daarna, die de wederzijdse belangstelling niet teloor heeft doen gaan en die pas door haar overlijden op 1 februari 1979 is afgesloten. Ik ben dan ook, na al die jaren van zowel nabij als meer afstandelijk contact, blij om over haar te mogen schrijven.

Alberta Johanna Portengen is op 29 november 1890 in Amsterdam geboren. Haar vader was er dirigerend officier van gezondheid eerste klasse der Koninklijke Marine en later, na nog een tussenliggende Haagse periode, gemeentearts in Vreeland aan de Vecht, dicht bij *Portengen*, wat

Bretagne betekent, zoals het naburige Spengen naar Spanje en Polanen naar Polen genoemd is.¹ De moeder heette Van den Broeke en stamde uit een vóór 1585 weliswaar Antwerpse, maar op den duur volstrekt Amsterdamse familie. Bertha daarentegen is, nadat zij met haar ouders naar Den Haag-Loosduinen verhuisd was, de Residentie trouw gebleven. Ze bezocht er de lagere school aan het Buitenhof (de school werd in 1902 als Haagsche Schoolvereniging naar de Nassaulaan verplaatst en het pand Buitenhof 48 is omstreeks 1970 afgebroken) en het Gemeentelijk Gymnasium aan het Westeinde, vanaf 1907 aan de Laan van Meerdervoort (het huidige Gymnasium Haganum), waar dr. Th. P.H. van Aalst rector was en zulke befaamde leraren doceerden als Aeg. Timmerman, Leemans, Barnouw, Edw. B. Koster, Kossmann en de toen nog jonge Van IJzeren. Gelukkig nam dit gymnasium sedert 1897 ook vrouwelijke leerlingen op! In 1908 deed ze er eindexamen en werd vervolgens een van de nog weinig talrijke leden van de vvSL, de Vereniging van Vrouwelijke Studenten te Leiden, die op 27 januari 1900 met dertien leden als leesgezelschap was opgericht. In de loop van de jaren is mejuffrouw Portengen herhaaldelijk op lustra in Leiden terug geweest, in de reünistenoptocht natuurlijk geleidelijk naar voren opschuivend en ten slotte als oudste reüniste voorop lopend. In haar studententijd was ze een actieve èle (om dat door de fusie met het corps tot uitsterven gedoemde woord nog eens te gebruiken), onder andere lid van lustrumcommissie en novitiaatscommissie. Op maandag 25 september 1908, twee dagen voordat haar eigen novitiaat begon, bezocht ze, zoals dat toen behoorde, de rectoraatsoverdracht, waarbij de neerlandicus en mediaevist Verdam rector magnificus werd. Naast hem waren G. Kalff (Nederlandse letterkunde) en C.C. Uhlenbeck (oude talen en letterkunde der Germaanse volken) en de historici Bussemaker en P.J. Blok haar hoogleraren, later ook J.S. Speyer (Sanskrit en zijn letterkunde en Indische oudheidkunde), maar ze volgde ook een Faust-college bij E.F. Kossmann, haar leraar Duits in Den Haag die hier lector was (1907-1916). Na haar doctoraal examen in 1913 werkte ze bij Uhlenbeck aan haar dissertatie *De Oudgermaansche dichtertaal in haar ethnologisch verband*, waarop zij in 1915 cum laude tot 'doctor in de Nederlandsche letteren' promoveerde.

Ondanks dit toen nog zó geheten doctoraat en de taal waarin Bertha Portengens proefschrift is gesteld, is daaraan, om zo te zeggen, geen woord Nederlands. Het behandelt van de Oudgermaanse poëzie voornamelijk de Oudnoorse die ze bij C.C. Uhlenbeck had bestudeerd, en legt verder getuigenis af van de graagte en de aandacht waarmee ze oriëntalistische col-

leges bij Speyer heeft gevolgd en geschriften van Chantepie de la Saussaye, J.H.C. Kern, Van Ginneken, Sijmons, Snouck Hurgronje en J.P.B. de Josselin de Jong heeft gelezen (om vooral onze vaderlandse grootmeesters uit die tijd te noemen). Bovendien citeert ze veel uit de indologische publikaties van N. Adriani en knoopt ze, zoals bij dit onderwerp vanzelfsprekend is, bij Finnur Jonsson en Axel Olrik aan, die omstreeks de eeuwwisseling de grondslagen voor onze kennis van Oudscandinavische literatuur en folklore hebben gelegd.

Een onderzoek naar de taal van de Oudnoorse poëzie zou ook thans nog legitiem zijn en confrontatie van bepaalde stijlfiguren met gegevens der 'ethnologie' evenzeer. Het stijlonderzoek zou nu heel anders worden aangepakt, de huidige beschrijving van Indonesische talen ziet er bepaald wel anders uit dan die in Adriani's dagen, en de culturele antropologie werkt met andere methoden en richt zich veelal ook op andere objecten dan de vroegere etnologie. Dat neemt niet weg dat we hier met een rijpe vrucht van comparatistisch onderzoek te maken hebben, die ook nu nog genietbaar is, al vierde de auteur nog slechts enkele jaren geleden haar diamanten doctorsjubileum. Zij verzamelt en rubriceert alle achterhaalbare 'heiti' en 'kenningar' - zie boven - uit de Oudnoorse poëzie, onderstelt dat deze in de plaats staan van andere woorden, namelijk van die welke hier door de spreektaal zouden zijn gebruikt, en vindt 'overeenkomstige uitdrukkingsvariëaties' in de poëtische taal der oude Indiërs, dus in een eveneens Indoeuropese taal als het Sanskrit, maar ook in de poëzie van enkele Indonesische talen. Zo constateert ze een wellicht universeel bestaan van 'wisseltalen', systemen van woorden en woordvormen die hun ontstaan danken aan het embargo dat om een of andere reden op bepaalde onderliggende woorden rust, een embargo dat, overeenkomstig noties ontleend aan de orientalia, aangeduid wordt als *taboe*. Hierover gaat het overgrote gedeelte van haar boek, en het begrip *taboe* en zijn gevolgen voor taal en leven zal haar niet meer loslaten en heeft haar nog jaren lang stof voor geschriften en voordrachten opgeleverd.²

Met dat schrijven en met haar wetenschappelijke belangstelling is het trouwens merkwaardig gesteld. Eigenlijk is het proefschrift haar enige wetenschappelijke publikatie gebleven, en de kritiek (Adriani in *De Indische Gids*, Schönfeld in *De Nieuwe Taalgids* en De Josselin de Jong in *Museum* en in *Archives Internationales d'Ethnographie*, en anderen in particuliere correspondentie) is gunstig, maar niet zo juichend als het iudicium zou doen verwachten. Toch is het werk in de zogenaamde oud-

germanistiek te goeder naam bekend gebleven en in die kring zeker bij bepaalde gelegenheden nog wel eens ter sprake gekomen. Maar de kennis, die er de inspiratiebron van is geweest, is door de zo loffelijk gegraduateerde kennelijk van meet af aan ertoe bestemd om gepopulariseerd te worden. Daar is natuurlijk niets tegen, en deze figuur is voor degenen die haar als docente en organisatrice hebben leren kennen en waarden ook eigenlijk veel makkelijker voorstelbaar dan mejuffrouw Portengen als wetenschappelijk onderzoekster. Een boekje als *Oudnoorsche wijsheid*, reeds een jaar na haar promotie verschenen in de reeks Uit de schatkamer der wijsheid bij Johs. J.C. van der Burgh in Deventer, past naar ons gevoel veel beter bij de Tante Por die we kennen dan haar geleerde academisch proefschrift. *Oudnoorsche wijsheid* is het prototype van een populair-wetenschappelijk voorlichtingsboekje, met citaten uit de Oudnoorse literatuur, veelal kernachtige en behartigenswaardige gedachten, door de schrijfster gerangschikt naar een dertigtal onderwerpen als 'noodlot', 'gastvrijheid', 'omgang met vrouwen' en 'eerbied voor de doden' en voorzien van een zelf bedachte verbindende tekst en een - hoe kan het ook anders - nietoriginele historische en mythologische inleiding, die echter ook iedere diepgang mist. In de dissertatie van 1915 wijst de intelligente oud-gymnasiaste ergens volkomen 'to the point' op het fundamentele verschil tussen Homerische vergelijkingen en Oudnoorse *kenningar*, in het boekje van 1916 staat bij voorbeeld wèl het verhaal van de god Odinn, die zich, nadat hij zich zelf met een speer gewond heeft, aan de wereldboom Yggdrasil ophangt en zo verborgen wijsheid en toverkunst leert kennen, inclusief een aan W.B. Kristensen ontleende voetnoot: 'De voorstelling, dat de cultuurbrenger zichzelf offert en dat daardoor het geluk van het menselijk geslacht bevorderd wordt, [...] vindt men o.a. in den Egyptischen godsdienst [...]', maar een verwijzing naar het toch zoveel nabijere Christendom, waar die oude Noren ook aan zouden moeten gaan geloven, heeft de schrijfster zich laten ontgaan. In feite kondigt zij zich met deze gids al als de toekomstige reisleidster aan.

Na twee jaar als hospitante en als tijdelijk aangesteld lerares geschiedenis te hebben gewerkt, trad zij in 1917 in dienst van de gemeente 's-Gravenhage als lerares Nederlands en aardrijkskunde aan het toen juist opgerichte en op de Koninginnegracht 23 tijdelijk ondergebrachte Tweede Gemeentelijk Gymnasium. Voor aardrijkskunde was ze niet opgeleid, en na bij colleges in Utrecht geen enkele baat te hebben gevonden, heeft ze zich dat vak, zoals bij het onderwijs wel vaker voorkomt, zelf al doende

bijgebracht. De historie van haar leraarschap aan die ene school, die sinds 1927 in het Benoordenhout aan de Johannes Bildersstraat gevestigd is, is met weinig woorden te beschrijven: het heeft vijftig jaren geduurd, dus tot haar zevenenzeventigste, twaalf jaar langer dan de wet toestaat; het werd vervuld onder zes rectoren, dr. G.E.W. van Hille, dr. W. Hoving, drs. A.J.S. van Dam, dr. J.H. van Haeringen, dr. E.B.J. Postma en dr. P.W. Steenbergen, en wel van 1950 tot 1964 als conrectrix; en het is gekenmerkt door veel humaniteit en grote plichtsbetrachting, door nooit aflatende ijver en nauwgezetheid, zij 't wat de letterkunde betreft niet door grote geavanceerdheid: voor deze nuchtere vrouw was de Nederlandse literatuur eigenlijk al met de Tachtigers op de experimentele toer gegaan. Voor het overige was zij als lerares en opvoedster zéér ruim denkend en kindergevoelig, open en geïnteresseerd.

Dat bracht haar opnieuw tot universitaire studie en in 1935 opnieuw tot een doctoraalexamen, namelijk in filosofie, psychologie en pedagogiek te Leiden bij de hoogleraren De Sopper en Casimir. De naam van de laatstgenoemde speelt ook een rol bij haar publikaties uit deze periode, van 1915 tot 1935. In verscheidene van door hem geredigeerde tijdschriften schrijft zij stukken, zoals over taboe in Wil en Weg, een Volksuniversiteit voor Jongeren en Ouderen, over allerlei gevarieerde onderwerpen in School en Leven, Weekblad voor Opvoeding en Onderwijs in School en Huisgezin, en over het onderwijzen van aardrijkskunde in de vierde klas van het gymnasium in Paedagogische Studiën; daarnaast in andere periodieken nogal wat boekbesprekingen, maar ook weer bijdragen over groepstalen, vaktalen, geheimtalen en over primitieve culturen, en dat brengt ons weer tot een grotere boekpublicatie, tweehonderd bladzijden en honderdtweeëntwintig afbeeldingen: *Primitieve cultuur. Een en ander uit de vergelijkende volkenkunde* bij Thieme te Zutphen in 1928. In dit boek voor belangstellenden worden veel curiosa uit de primitieve, veelal Oostaziatische folklore verhaald. De hoofdstuktitels tonen duidelijk op welke levensgebieden ze betrekking hebben: levensbeschouwing (daarvan bijna de helft over taboe), taal en schrift, maatschappelijke toestanden, middelen van bestaan, techniek, kunst, het kind, huwelijksinstellingen, ziekte en dood. 'Een populair werk', zegt de prospectus, 'voor iedereen begrijpelijk en geschikt om aan grotere kinderen in handen gegeven te worden.' De Nieuwe Rotterdamse Courant zegt hetzelfde wat minder vriendelijk, maar inderdaad, het is ook deze keer populair-wetenschappelijk bedoeld en uitstekend leesbaar uitgevallen, een betrouwbare gids en een prestatie voor een toen

toch zeker al druk bezette vrouw, en in zekere zin de afsluiting van haar publicistisch werk. Al met al geen wonder, dat mejuffrouw Portengen in 1933 lid werd van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde en van het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.

Maar toch, hoe verdienstelijk publiciste ook, en hoe goed passend in het kader van de 'letterkunde' van de Maatschappij en van de 'wetenschappen' van het PUG: als de bijzondere vrouw die zij was, heeft ze zich pas ten volle kunnen manifesteren in anderssoortige organisaties, zoals het Genootschap van Leraren aan Nederlandse Gymnasia en Lycea (waarvan zij in 1925 bestuurslid en in 1952 erelid werd) en daarvan dan nog speciaal de groep MOGA (= Moderne talen, Geschiedenis en Aardrijkskunde), en de Nederlandse Stichting voor Schoolreizen, die door samengaan met de Vereniging voor Internationaal Jeugdverkeer uitgroeide tot de Stichting RQ (= ERCU: Educatieve Reizen, Correspondentie en Uitwisseling). Men begrijpe wat alleen al deze twee organisaties en mejuffrouw Portengen voor elkaar zijn gaan betekenen: menselijke contacten, administratieve en bestuurlijke samenwerking, nationale en internationale correspondentie, ontmoetingen in Amsterdam, Parijs, Stockholm, Montreal, New Delhi enzovoort. De reizen en conferenties strekten zich uit van het Ethnologencongres 1914 in Neuchâtel via de mede (of vooral) door haar georganiseerde internationale lerarencongressen in Nederland en daarbuiten (sinds 1928, Boekarest) en de vele, vele naoorlogse schoolreizen (reeds in de zomer van 1945 driemaal tweehonderdvijftig Haagse schoolkinderen met Engelse legerbussen naar het al langer dan wij bevrijde, als luilekkerland aandoende Brussel) tot en met 1962-1977: de indrukwekkende reeks van lerarenreizen en excursies met door hun scholen geselecteerde leerlingen uit heel Nederland naar de centra van het Verenigd Europa: Brussel, Straatsburg en Luxemburg, maar ook naar het Parijs van Nato, Shape en Unesco. Zo groeide Alberta Portengen nog met het klimmen der jaren uit tot een waarlijk internationale figuur, die meetelde in de World Confederation of Organizations of the Teaching Profession en vooral de laatste vijftien jaar in de Fédération Internationale des Organisations de Correspondance et d'Echanges Scolaires. Bij de Raad van Europa vlogen de deuren telkens weer voor haar open en kreeg ze juist die medewerking die ze wenste: voorlichting van de door haar meegebrachte toekomstige Europeanen door topdeskundigen, instructie op het hoogste niveau en ontvangst door de belangrijkste functionarissen. Een van deze laatsten schreef na haar overlijden: 'Het aanstekelijke enthousiasme waarmee zij in

de loop der jaren honderden jonge mensen voor deze centra van Europese eenwording wist te interesseren, was niet minder dan een belevenis voor ons, en het is me een behoefte te verklaren, dat ik haar werk altijd heb beschouwd als een belangrijke dienst aan de Europese gedachte.'

Geen wonder dat vele officiële onderscheidingen (Nederlandse, Belgische, Franse) en medailles (Gemeente Den Haag, Vrienden van Robert Schuman, Nato twintig jaar) en de Visser Neerlandiaprijs van het Algemeen Nederlands Verbond aan haar zijn verleend. Bertha Portengen was een formidabele vrouw, die haar tijdgenoten de vrouwenemancipatie voorleefde in plaats van aanpraatte. Wel was ze afgeschermd van bepaalde factoren die soms andermans leven kunnen compliceren. Ze was volstrekt onhuishoudelijk, maar heeft zich haar hele leven nooit om enig huishouden hoeven te bekommeren. Ze was volstrekt amusisch, maar miste de muziek niet en kon ook zonder moderne poëzie leven. Ze had niet al te veel smaak om zich te kleden, maar wel dat ene beetje ijdelheid om er niet onverzorgd uit te zien. Sinds ze als net zeventienjarige vermeldde: 'Met deze vakantie heb ik mijn haar opgestoken', heeft haar kapsel zeven decennia lang de mode getrotseerd, trouwens ook het grijs worden getrotseerd, en nog heel op het laatst verklaarde haar tandarts: 'Ze heeft het gebit van een veertigjarige'. Dat is voor haar bijna net zo karakteristiek als het feit, dat haar hart en haar verstand en haar energie jong gebleven zijn en haar belangstelling voor de opgroeiende mens ongebroken. Bij haar crematie waren heel veel oud-leerlingen van het Maerlant-Lyceum aanwezig, soms een conversatie-van-het-weerzien voerend, die niet geheel leek te passen bij het plechtig gebeuren. Maar we zeiden tegen elkaar: 'Jammer dat ze zelf deze reünie niet meer heeft kunnen mee-beleven. Het zou zo aan haar besteed geweest zijn!'

Oegstgeest

C. SOETEMAN

Eindnoten:

- 1 In een bijdrage van 1925 in het Jaarboek Nifferlake (oude naam voor de Vechtstreek), waarin juffrouw Portengen zelf ook een paar maal heeft geschreven, herinnert haar vader aan de *Reinaert*, v.301: 'tusschen Portaengen (in een ouder handschrift Bartengen) ende Polane'. Simpeler oordeelt J. de Vries in *Woordenboek der Noord- en Zuidnederlandse plaatsnamen*.
- 2 Het adjectief taboe wordt door haar vertaald als 'heilig, onrein, verboden aan te raken, om magisch-godsdienstige redenen verboden'; Van Dale vermeldt als voorbeeld van het substantief: het leven van primitieve volken is ingeperkt door talrijke taboes. Zo komt het ook bij juffrouw Portengen voor.

Annie Romein-Verschoor

Hatert 4 februari 1895 - Amsterdam 5 februari 1978

Annie Verschoor werd in 1895 te Hatert, bij den Helder, geboren. Haar vader werkte daar bij de Koninklijke Marine bij een technisch onderdeel en was enkele jaren leraar aan de machinistenschool in Hellevoetsluis (1900-1905). In het gezin van onderofficier Verschoor werd veel aandacht besteed aan de ontwikkeling van de kinderen. Nog in Nieuw-Helvoet kwam er een piano in huis en kreeg Annie, ongeveer negen jaar oud, haar eerste lessen Frans. Terug in Den Helder, toen haar vader inmiddels officier was geworden, kreeg zij haar eerste vioollessen. Annie Romein was dus afkomstig uit een in beginsel kleinburgerlijk milieu. De ambities van het gezin, vooral die van haar moeder, reikten echter verder. Bij haar moeder leidde dit tot een pijnlijk precies standsbewustzijn dat Annie reeds in haar vroege jeugd moeilijk kon verdragen. Deze statusbetrokkenheid van het gezin Verschoor zal ongetwijfeld zijn aangewakkerd door de gestadige bevorderingen van de vader die ten slotte de rang van schoutbij-nacht bereikte.

Toen de Verschoors zich voor enkele jaren in Soerabaja vestigden, waar de vader bij de marinebasis werd gestationeerd, werden de problemen van de sociale hiërarchie, in de toenmalige koloniale maatschappij, er niet minder op. Afkeer van dit soort hiërarchie, de behoefte om steeds weer de scheidslijnen die haar werden bijgebracht te doorbreken, zou een belangrijk thema in haar leven worden. Het lijkt erop dat deze afschuw van de hiërarchische dwangvoorstellingen van haar moeder haar reeds op vroege leeftijd in een positie van isolement bracht die haar waarschijnlijk uiterst gevoelig maakte voor de natuur. Haar leven lang bleef zij dan ook gebonden aan de plekken waar zij haar eerste natuurindrukken opdeed: het polderlandschap bij Nieuw-Helvoet en het kustlandschap met zijn bossen en duinen ten zuiden van Den Helder. Zij zou daar vaak terugkeren, later met Jan Romein met wie zij in Groet ten slotte een buitenhuis liet bouwen.

Van haar twaalfde tot haar zestiende jaar volgde Annie Verschoor de HBS in Soerabaja en daar verscheen ook haar eerste publikatie: een verhaal in de Soerabaja Courant. Toen zij eindexamen deed (1912) was het gezin inmiddels al weer in Den Helder teruggekeerd. Na het staatsexamen Grieks en Latijn liet zij zich te Leiden inschrijven voor de studie Nederlandse

letteren en geschiedenis (1914). Door het standsbesef van haar moeder gedreven werd zij daar ten slotte ook lid van de vvsl (1915). De hoogleraren, inclusief Huizinga en de linguïst Uhlenbeck, bleven voor haar ongenaakbare figuren, met uitzondering van de slavist Van Wijk die veel minder hiërarchisch met zijn studenten omging. Zij ontmoette er Jan Romein met wie zij in 1917 ging samenwonen, een levensstijl die zowel door haar ouders als door sommige hoogleraren weinig werd gewaardeerd; in 1920 trouwde zij. Dit huwelijk, met deze enigszins buitenissige 'bolsjewist' die de Russische revolutie in Leiden importeerde, betekende eigenlijk de definitieve breuk met de kleinburgerlijkheid van haar ouderlijk huis. Jan en Annie Romein streefden al vroeg naar een maatschappijvorm zonder hiërarchische diskwalificaties en discriminaties en sloten zich aan bij de communistische partij. Zij kwamen in aanraking met alle communisten van het eerste uur, onder wie Hoogcarspel, Van Ravesteyn, Wijnkoop, Gerard van het Reve.

Na Annies doctoraal examen (1921) woonden zij korte tijd in Rotterdam, maar al gauw vestigden zij zich definitief in Amsterdam, waar Jan Romein zich vele jaren inzette voor de Tribune. Zij bleken echter ten slotte te kettters voor de partijdiscipline van deze Hollandse communistische partij en in 1927 volgde de breuk. Inmiddels waren er in het gezin Romein drie kinderen geboren. Geleidelijk aan kreeg Annie Romein wat meer tijd voor ander dan huishoudelijk werk. Zij publiceerde een kinderboek, *Aan den Oedjoeng* (1928). In hetzelfde jaar werd een begin gemaakt met de eerste grote taak waaraan Jan en Annie Romein samenwerkten: de vertaling en bewerking van Harmsworths *Illustrated history of the world* in acht delen en was Annie Romein bovendien begonnen met het bespreken van romans voor Het Algemeen Handelsblad. Andere nauwe vormen van samenwerking vonden zij in de dertiger jaren toen zij *De lage landen bij de zee* (1934) schreven en *De erflaters van onze beschaving* (1938).

Inmiddels was Annie Romein-Verschoor in 1935 te Leiden bij Albert Verwey gepromoveerd op het proefschrift *De Nederlandsche romanschrijfster na 1880*, dat werd herdrukt onder de titel *Vrouwenpiegel* en door de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde werd bekroond met de Dr. Wijnaendts Francken-prijs. Annie Romein staat weliswaar terecht te boek als historica maar zowel haar boekbesprekingen als haar dissertatie wijzen erop dat haar belangstelling in sterke mate naar de literatuur uitging. De door haar geschreven hoofdstukken in *De erflaters van onze beschaving* betreffen vaak literaire figuren, haar latere studie over Hugo de Groot,

Vaderland in de verte (1948) werd een historische roman, haar essays waren vaak essays over literatuur. En haar grote bewondering ging uit naar een schrijfster, naar Carry van Bruggen. Hoewel ook Jan Romein de literatuur niet vreemd was, heeft zijn definitieve gerichtheid op politieke en sociale geschiedenis de intellectuele koers van Annie Romein waarschijnlijk sterk beïnvloed. De hechtheid van hun wetenschappelijke samenwerking was vaak zo groot dat het soms moeilijk is om over Annie Romein te schrijven zonder Jan Romein erbij te betrekken.

Jan en Annie Romein waren beiden geschiedschrijvers, maar zij waren tevens gewoon schrijvers, in die zin dat zij geen behoefte hadden aan een voor leken ontoegankelijke vakliteratuur, maar streefden naar een soort synthetiserende, populariserende geschiedschrijving. Dat betekende overigens niet dat zij concessies deden aan de publieke ongeletterdheid, maar dat zij huiverig waren voor dat soort overspecialisering dat historisch onderzoek alleen maar genietbaar maakt voor historici. In de bijt van de Nederlandse historici waren zij dan ook min of meer vreemde eenden die heel wat kritiek van vakgenoten te verduren hebben gehad. Zij waren geen echte bronnenvorsers, maar samenvatters, essayisten, kortom een minder soort geleerden volgens velen uit het vak. Maar in hun syntheses waren zij steeds origineel, in hun essays waagden zij vaak ongebruikelijke gezichtspunten. Deze onafhankelijkheid die niet terugweek voor benard-academische kritiek noch voor politieke verkettering, is eigenlijk het centrale gegeven van hun beider leven. Het was deze merkwaardige onverzettelijkheid die gemakkelijk op eigengereidheid kon lijken, en die dat zo nu en dan misschien ook wel was, die in tal van hun beslissingen en standpunten is terug te vinden en die conflicten heeft veroorzaakt die nogal eens eindigden in een breuk, zoals die met de communistische partij. Die vaak ondogmatische onafhankelijkheid maakte ook dat zij, ondanks hun internationalistisch marxisme in staat waren om boeken als *De erflaters van onze beschaving* en *De lage landen bij de zee* mede een bijna patriottisch karakter te geven. En naast hun marxisme heeft de tolerantie van een liberaal humanisme nooit helemaal ontbroken. Evenmin als daadwerkelijk politiek engagement, toen zij vlak voor de oorlog een belangrijke rol speelden in het Comité van Waakzaamheid tegen het fascisme. Ook Annie Romeins wekelijks optreden, in de jaren na de oorlog, in het VARA-forum *Radiolympus* evenals haar bijdragen aan De Vrije Katheder getuigden van dit engagement. Die onafhankelijkheid betekende dat zij vaak meer dan hun vakgenoten open stonden voor nieuwe mogelijkheden en standpunten.

Annie Romein had met haar dissertatie een ongebruikelijk soort, sociologisch georiënteerde, literatuurgeschiedenis geïntroduceerd en na de oorlog schokte Jan Romein het wereldje van de Nederlandse historici met een hier te lande nieuw, overkoepelend specialisme: de theoretische geschiedenis.

Onafhankelijk was ook hun positie kiezen tijdens de koude oorlog, toen zij, zowel de NAVO als de Sovjetmacht afwijzend, pleitten voor een derde weg, waarvan *De Nieuwe Stem* de weinig populaire spreekbuis werd, een vermetelheid waarvoor zij gestraft werden met verdachtmakingen en isolement. Jan Romein werd een visum geweigerd voor de Verenigde Staten, waar hij was uitgenodigd om colleges te geven over theoretische geschiedenis en na de Hongaarse opstand (1956) werden zowel Jan als Annie Romein door velen als 'fellow travellers' helemaal gemeden. Ook na 1960, ik werkte toen aan mijn dissertatie, was het nog zo dat als je vertelde dat je een promovendus was van Jan Romein, je ook door overigens toch ruimdenkende mensen met een zeker wantrouwen werd bekeken en men duidelijk liet doorschemeren dat je in ieder geval een grote domheid had begaan.

Na de dood van Jan Romein (1962) begon voor Annie Romein een levensfase waarin zij meer kon toegeven aan haar eigen aard en voorkeuren. Zij vond eigenlijk dat Jan zijn leven lang te hard had gewerkt en dat ze bijna ongemerkt in zijn levenstempo was meegesleept. Toch zou zij nog vier jaar bezig zijn met de voltooiing van Jan Romeins laatste en grootste boek: *Op het breukvlak van twee eeuwen* (1967). Zij woonde toen nog aan de Achterweg in Groet, maar zij was daar nooit lang alleen: kinderen, kleinkinderen, vrienden en oud-leerlingen van haar man kwamen misschien zelfs vaker dan voorheen. Bovendien was zij niet zelden onderweg met haar auto waarmee zij overigens levensgevaarlijke dingen deed.

In de laatste tien jaar van haar leven, na de voltooiing van *Breukvlak*, waren er twee onderwerpen die haar steeds bezighielden: de positie van de vrouw en het lot van oude mensen. Na een auto-ongeluk nam zij haar intrek in het Rosa Spierhuis in Laren (1969) waar zij een klein appartement had met uitzicht op tuin en vijver. Daar, tussen veel andere oude mensen, besepte zij misschien scherper dan vroeger de tweederangs positie en het maatschappelijk isolement van mensen die een leeftijd hebben bereikt waarop zij geacht worden niet 'nuttig' meer te zijn. Wellicht mede om aan dit aspect, deze doem van het oud zijn te ontkomen, bleef zij steeds bezig, was zij misschien drukker bezig dan met haar enigszins langzame aard te

rijmen viel. Zij schreef er veel artikelen voor *Vrij Nederland* en *De Groene*, later voor *Opzij* en *Op Leef tijd*. Daar schreef zij ook haar memoires, *Omzien in verwondering* (1970-1971). Behalve haar activiteit behield zij ook haar non-conformisme, waardoor zij nooit in de verleiding kwam haar kritische terughoudendheid prijs te geven. Dit non-conformisme was ook kenmerkend voor Annie Romeins opvattingen over vrouwenemancipatie. Zij besepte maar al te goed dat de positie van de vrouw tot het erfgoed behoort van een cultuur en dat je die positie niet van de ene op de andere dag drastisch kunt veranderen. Tijdens haar verblijf in Indonesië (1952) waar Jan Romein een halfjaar college gaf aan de Universiteit van Djokja, zag zij hoeveel groter de verantwoordelijkheid en het zelfvertrouwen was van gewone Javaanse vrouwen dan die van vrouwen in West-Europa. En zij overwoog hoeveel gemakkelijker het voor een Javaanse vrouw zou zijn om, met die achtergrond, een eigen rol buiten het gezinsleven te gaan spelen dan voor Westeuropese vrouwen. Dit besef van historische continuïteit maakte ook dat zij zich enigszins distantieerde van dat opkomend collectivistisch feminisme dat van vrouwenseparatisme de finale genezing verwacht van tal van vrouwenkwalen. Wat overigens niet heeft kunnen verhinderen dat zij in de zeventiger jaren ten slotte het idool werd van juist deze utopisten. Annie Romeins inzet voor de bevrijding van de vrouw uit het achterhuis hield steeds rekening met wat mogelijk was. In haar realisme was zij echter even onverzettelijk als geduldig. Zij heeft mij eens meegenomen naar een lezing die zij hield voor de Bond van Plattelandsvrouwen in de Hoekse Waard. Ik moest dat allemaal maar eens horen en zien, vond zij. Met haar altijd zachte stem begon zij daar langzaam en indringend uit te leggen waarom een vrouw, ook een vrouw met een gezin, niet tot huisarrest gedoemd hoeft te zijn. Het was 1964 en haar publiek was in dit opzicht niet erg gelovig. Zij noemde toen zichzelf met haar vele voordrachten en publikaties als voorbeeld. 'Maar ú had geen kinderen', riep er toen iemand. Waarop Annie heel even glimlachend zei: 'ik heb er drie.' Wat zo opviel bij die voordracht was naast haar onverzettelijkheid, haar bescheidenheid. Toch was zij niet alleen maar bescheiden. Evenmin was zij altijd redelijk en haar werkelijkheidszin liet haar ook wel eens in de steek. Zij kon ook in hoge mate onverzoenlijk zijn, zelfs wraakzuchtig als zij, kwetsbaar als zij was, het gevoel had dat er iets van verraad in de lucht zat. Want zij was niet alleen erg trouw aan oude loyaliteiten maar niet minder aan oude vijandschappen. Zo kon zij bij voorbeeld ondanks de later bekend geworden Russische gruwelen, over Stalin eigenlijk geen kwaad

woord horen. Aan de andere kant kon zij het kapitalisme, door haar in *Ja vader, nee vader* (1974) 'Big Brother' gedoopt, eigenlijk nauwelijks anders zien dan als een perfide samenzwering.

Ook in haar memoires is naast veel humor en aanvaarding ook een grote dosis onversneden strijdbaarheid aan te treffen. Het verzet tegen de sociale hiërarchie dat haar als kind naar de natuur dreef en haar later partij zou doen kiezen voor een ongebonden marxisme, deze levenslange revolte was niet zonder bitterheid. In die sociale hiërarchie die zij verafschuwde, nam zij ten slotte een hoge plaats in. Was het daarom dat zij, ten slotte vrijwel algemeen gerespecteerd als 'grand old lady', zoveel bescheidenheid tentoonspreidde? Noemde zij zich mede daarom wel een 'meisje voor halve dagen'? Zij hield eigenlijk het meest van mensen die zich nooit hadden beijverd, noch als heer noch als knecht, om de strijd om macht, geld en aanzien mee te spelen. Zij had het moeilijk met een carrière-maatschappij die haar afstootte en waarin zij het, als kind van kleinburgerlijke ouders, toch rijkelijk ver had gebracht. Zij was even bitter tegen die maatschappij als mild jegens diegenen die de indruk maakten aan die carrière-jacht niet of nauwelijks mee te doen. Het is deze selectieve mildheid van Annie Romein die tot mijn beste herinneringen behoort. Deze warmte richtte zich behalve op die weinigen die aan haar normen voldeden ook altijd weer op de natuur, op landschappen zonder mensen en dan vooral op die bossen, duinen en polders waarbij zij was opgegroeid. En hoewel zij nooit wegluchtte voor conflicten en problemen, vond zij daar waarschijnlijk, dichtbij de zee, iets van die bevrijding die zij in al haar geschriften heeft nagestreefd.

J.W. OERLEMANS

Voornaamste geschriften

Een volledige bibliografie van het werk van Annie Romein-Verschoor zal in de Mededelingen van de Documentatiedienst van het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum verschijnen.

Abraham Schierbeek*

Leeuwarden 9 augustus 1887 - 's-Gravenhage 30 augustus 1974

Abraham Schierbeek, docent, biohistoricus en ecooloog avant la lettre! Een wel zeer bijzondere combinatie van eigenschappen in een man, die in zijn tijd een unieke plaats in de Nederlandse biologie heeft ingenomen en waaraan heel wat vaderlanders, die hun land met 'al wat leeft en groeit' liefhebben, veel te danken hebben. Schierbeek begreep dat het pand natuur, willen wij het behouden, gekend en beschermd moest worden. Ook zag Schierbeek in dat kennen van landschap met flora en fauna niet voldoende was, men moest meer inzicht krijgen in de wijze, waarop de mens de natuur heeft gezien en bestudeerd in het verleden, om de natuur van het heden te kunnen begrijpen.

'Ik ben mij bewust dat ik wel eens te veel (en te vlug) schrijf, maar dat komt een beetje van mijn journalistieke neigingen en tevens omdat het veld nog ontgonnen moet worden', zo schreef hij op 19 september 1947 aan C.J. van der Klaauw. Inderdaad, Schierbeek heeft veel geschreven, veel 'populaire artikelen', die misschien niet altijd genade vonden in de ogen van de geleerden. Maar hoe kan men verwachten belangstelling te ontwikkelen voor de geschiedenis van de bestudering van de natuur, of besef te krijgen van het belang van die natuur, als er geen geestdriftige en kundige kenners voor voorlichting zorgen? Nederland heeft gelukkig voortrekkers op dit gebied gehad, zoals E. Heimans en Jac. P. Thijssen. Peter W. van der Pas maakt in zijn biografie van Schierbeek dan ook de opmerking, dat in geen land zoveel aandacht aan de natuurlijke historie is geschonken als in Nederland. Schierbeek paste in deze traditie. Hij heeft de traditie zelfs een historisch perspectief gegeven. En hij heeft leerlingen gehad, die in hun vorming deze kennis hebben opgenomen. Men denke slechts aan Nico en Lucas Tinbergen, aan G. Barendts en de vele leraren, biologen en medici die in Nederland thans nog deze traditie voortzetten.

Schierbeek moet een zeldzame werkkraft hebben bezeten waarvan niet alleen zijn omvangrijk oeuvre getuigt, maar ook de tijd, die hij moet hebben besteed aan onderwijs-, redactie- en verenigingswerk en aan het Meyendelonderzoek. Dit alles ondanks een belemmering van zijn lopen, gevolg van kinderverlamming, waaraan hij in 1924 had geleden.

Abraham Schierbeek werd op 9 augustus 1887 te Leeuwarden geboren. Reeds op het gymnasium in Leeuwarden openbaarde zich zijn belangstel-

ling voor twee onderwerpen. Hij las in het werk van Antoni van Leeuwenhoek en hij verzamelde planten voor zijn herbarium. In 1906 ging hij in Groningen biologie studeren. Na zijn kandidaatsexamen kwam het derde facet van zijn persoonlijkheid aan het licht, namelijk zijn gave als docent. Hij ging les geven aan het gymnasium in Deventer. Na zijn doctoraal examen (cum laude) in 1912 werd hij benoemd als leraar in de natuurlijke historie aan de HBS in Den Haag. In 1914 trouwde hij met A.M.E.R. Tiemersma, arts. Drie jaar later verwierf hij met lof de doctorstitel te Groningen met een proefschrift *The setal pattern of caterpillars and pupae*.

Reeds als student was Schierbeek lid van de in 1901 opgerichte Natuurhistorische Vereniging. Eenmaal in Den Haag ontplooidde hij zich als een zeer actief lid. In 1921 was hij voorzitter. In dat jaar kreeg de stad Den Haag toestemming om water te onttrekken aan het duingebied Meyendel. De Natuurhistorische Vereniging kwam in het geweer met Schierbeek als voorzitter. Men besloot de flora en fauna van het bedreigde gebied te catalogiseren. Een aantal leden van de vereniging heeft jarenlang met Schierbeek aan dit project gewerkt. In 1926 werd het gebied natuurreserveaat. In dat zelfde jaar werd op initiatief van Schierbeek de Algemeene Vereeniging voor Natuurbescherming voor 's-Gravenhage en Omstreken opgericht. Schierbeek is tot 1948 voorzitter van deze vereniging geweest.

In 1935 werden voorbereidingen getroffen voor het Lekwaterplan voor de Meyendelse duinen. Met de uitvoering kon pas in 1955 worden begonnen. De Meyendelse groep werd opnieuw bij het project betrokken, ditmaal voor advies. In 1965 verwierf Schierbeek de zilveren medaille voor bijzonder culturele verdiensten, terwijl de gemeente Den Haag een Doctor Schierbeekprijs instelde van vijftienghonderd gulden, welke om de vijf jaar aan jonge onderzoekers, die zich verdienstelijk hadden gemaakt voor het Meyendel onderzoek, zou worden verleend. Niet alleen voor het behoud van Meyendel, maar ook voor andere organisaties die op ecologisch terrein liggen heeft Schierbeek zich als bestuurslid verdienstelijk gemaakt, namelijk voor Stad en Landschap van Zuid Holland (1933) en de Stichting het Zuidhollands Landschap (1934) en de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten (1934).

Het begin van Schierbeeks internationaal bekende werk op het gebied der biohistorie valt samen met de herdenking van Antoni van Leeuwenhoek te Delft in 1932, waaraan hij een belangrijk aandeel had. Voor deze herdenking werd in het Haags Museum voor Onderwijs een tentoonstelling ingericht. W.H. van Seters verzorgde samen met Schierbeek de cata-

logus. Tijdens de voorbereidingen werd het plan opgevat, de brieven van Van Leeuwenhoek met tekstkritische aantekeningen in een aantal delen te publiceren. In 1942 werd Schierbeek hoofdredacteur. Onder zijn hoede verschenen tussen 1948 en 1957 deel drie, vier en vijf van deze serie. In 1959 ontving Schierbeek de gouden Leeuwenhoek medaille van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen voor zijn verdiensten voor het Van Leeuwenhoek onderzoek. In dat zelfde jaar werd zijn werk in het Engels gepubliceerd door Abelard-Schuman in New York. In 1967 werd zijn werk over Jan Swammerdam in het Engels uitgegeven in Amsterdam bij Swets en Zeitlinger. Hij gold toen reeds internationaal als expert op het gebied van de zeventiende-eeuwse microbiologie. Overigens voelde Schierbeek niet veel voor internationale contacten, met uitzondering van de Vlaamse biohistorici, waaronder hij vele vrienden had, onder andere A.J.J. van de Velde, met wie hij zijn belangstelling voor Van Leeuwenhoek gemeen had.

Schierbeek was aanvankelijk leraar aan de HBS in Den Haag en sinds 1940 leraar aan het Gymnasium Haganum. In 1927 werd hij toegelaten als privaattoecent aan de Leidse universiteit om onderwijs te geven in 'onderwerpen uit de algemene dierkunde'. Deze formulering werd in 1937 omgezet in 'geschiedenis en didactiek der biologie'. In 1931 maakte hij een reis naar Nederlands-Oost-Indië, als gast van de Jan Pietersz. Coen Vereeniging, een organisatie die door Sir Henry Deterding was opgericht en die ten doel had leraren in Indië te laten reizen voor studiedoelinden. Gedurende de lessen, die hij op school gaf, sprak hij graag over zijn ervaringen tijdens die reis, waarover hij ook artikelen in populaire tijdschriften publiceerde. Ook in Gent heeft hij vele voordrachten gehouden voor het Koninklijk Natuurwetenschappelijk Genootschap 'Dodonaea'.

Ondanks Schierbeeks verdiensten op wetenschappelijk gebied en het aanzien dat hij bij zijn collega's en studenten genoot, lukte het niet hem een meer eervolle opdracht aan de universiteit te geven dan de smalle entree van de vergunning van de privaattlessen.

Op institutionalisering van de biohistorie was geen uitzicht, zoals helaas ook het geval was bij meerdere takken van de wetenschapsgeschiedenis. Voor Schierbeek moest het brood uit andere handen komen dan die van de alma mater. De hem toekomende lauweren kwamen van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen (gouden Leeuwenhoekmedaille in 1959), van het Genootschap Gewina (1951), van de Nederlandse regering (officier in de Orde van Oranje Nassau (1953)) en van de Gemeente

's-Gravenhage (Meyendel, 1965). Van de vele lidmaatschappen kunnen genoemd worden die van de Koninklijke Vlaamse Academie van Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten, het Koninklijk Natuurwetenschappelijk Genootschap 'Dodonaea' te Gent. Verder was hij lid van het Bataafs Genootschap (1929) en sinds 1945 lid van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde. Bijzonder na aan het hart lag hem de Koninklijke Maatschappij 'Diligentia' in Den Haag, waarvan hij vijftwintig jaar lang voorzitter was en die hem in 1959 vereerde met zijn bronzen borstbeeld.

A.M. LUYENDIJK-ELSHOUT

Voornaamste geschriften

Schierbeek heeft ongeveer honderdvijftig boeken, brochures en artikelen geschreven. Een groot deel van deze artikelen is gepubliceerd in het Biologisch Jaarboek. De artikelen die in de Bijdragen tot de Geschiedenis der Geneeskunde werden gepubliceerd, zijn ook opgenomen in het Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde. Veel van deze artikelen zijn in aparte bundels verschenen vanaf 1921 tot 1965.

Ook schreef Schierbeek regelmatig in populaire tijdschriften, meestal korte artikelen van twee of drie pagina's, dikwijls over een onderwerp waarover hij elders uitvoeriger had geschreven; of schreef hij een korte reeks van mededelingen, die later tot een boek zijn gebundeld.

Voor een overzicht van Schierbeeks voornaamste geschriften kan verwezen worden naar de artikelen van P. van Oye en Peter W. van de Pas (zie noot).

Eindnoten:

- * Bij het schrijven van dit levensbericht heb ik de volgende artikelen geraadpleegd: P. van Oye, *Dr. A. Schierbeek tachtig jaar* in Biologisch Jaarboek Dodonaea 35, 1967, p.15-23 en Peter W. van der Pas, *In memoriam dr. Abraham Schierbeek* in Janus 62, 1975, p.1-22 beide artikelen bevatten tevens een bibliografie; P. Smit, *Abraham Schierbeek, 1887-1974* in Archives Internationales d'Histoire des Sciences 25, 1975, p. 94-96 en het Personalia archief in Museum Boerhaave.

Verslagen en bijlagen

Verslag van de jaarvergadering te Leiden 16 juni 1979 orde der werkzaamheden

1. Opening door de voorzitter, dr. A.L. Sötemann.
2. Mededelingen.
3. Verslag van de staat der Maatschappij en haar belangrijkste lotgevallen en handelingen gedurende het jaar 1978-1979.
4. Verslag van de Noordelijke Afdeling over het jaar 1978-1979.
5. Verslag aangaande Zuid-Afrika over het jaar 1978.
6. Verslag van de bibliothecaris over het jaar 1978.
7. Rekening en verantwoording van de penningmeester over het jaar 1978. Met rapport van de Kascommissie.
8. Behandeling van de begroting 1979 en voorlopige begroting 1980; vaststelling van de jaarlijkse bijdrage, het bestuur stelt voor deze tot f 35,- te verhogen.
9. Verslag van de Commissie voor geschied- en oudheidkunde over het jaar 1978-1979.
10. Verslag van de Commissie voor taal- en letterkunde over het jaar 1978-1979.
11. Stemming over de toekenning van de Lucy B. en C.W. van der Hoogt-prijs.
12. Stemming over de toekenning van de Prijs voor Meesterschap.
13. Mededeling over de toekenning van de Dr. Wijnaendts Francken-prijs.
14. Bekendmaking van de uitslag der stemming over de te benoemen leden.
15. Verkiezing van bestuursleden.
16. Verkiezing voorzitter.
17. Verkiezing van leden in de vaste commissies.
18. Gelegenheid tot het stellen van vragen.
Koffietafel in Restaurant De Doelen, Rapenburg 2.
19. Uitreiking van de Dr. Wijnaendts Francken-prijs.
20. Voordracht van Maarten 't Hart. Onderwerp: De twee functies van schrijven.
21. Sluiting.

1. Opening

De jaarvergadering werd ook dit jaar gehouden in zaal XI van het Leidse Academiegebouw. Aanwezig waren 50 leden. Om tien over half elf opende de voorzitter van de Maatschappij, dr. A.L. Sötemann, de vergadering en sprak hij zijn jaarrede uit die elders in dit Jaarboek is afgedrukt. Vervolgens werden de in het afgelopen verenigingsjaar overleden leden herdacht, te weten het erelid L.P. Boon, dr. S. Asakura, C.P. Bruijn, mw. E. Dronckers, mw. dr. Th. M. Duyvené de Wit-Klinkhamer, dr. J.H.A. Engelbrecht, dr. H.K. Gerson, mw. J.H. van Goor-Duut, dr. L.W. Hiemstra, J.R. Meulenhoff, mr. A. Mout, dr. W.A. Nolet, mw. dr. M. Nijland-Verwey, mw. dr. A.J. Portengen, mr. H.J. Reinink, dr. A.F.E. van Schendel, H.J.J. Scholtens, dr. H. Thiery, mw. dr. H.J. Vieu-Kuik, dr. S. van der Wal, dr. H. Wesche, mw. dr. S.F. Witstein, mw. H. Wolf-Catz, Johan van der Woude, dr. N.C.H. Wijngaards.

Bij punt 2, Mededelingen, nadat de secretaris de berichten van verhindering had voorgelezen, deelde de voorzitter mee dat binnen afzienbare tijd de verschijning verwacht kan worden van twee nieuwe Jaarboeken en van een nieuwe ledenlijst. Voor de laatste was de mogelijkheid van automatisering onderzocht, maar de kosten hiervan waren prohibitief hoog. Over de Henriette Roland Holst-prijs, waarvan de jurering bij de Maatschappij komt, zei de voorzitter dat het financiële aspect niet onbevredigend is en dat aan het reglement wordt gewerkt. Deze prijs zal alterneren met de Dr. Wijnaendts Francken-prijs.

Bij punt 3, Verslag van de staat der Maatschappij, vroeg dr. J.G. Bomhoff waarom er door de Maatschappij niets aan de Vondelherdenking is gedaan. De heer J. Notermans sloot zich hierbij aan. De voorzitter antwoordde dat het bestuur zich er wel mee bezig had gehouden, zonder dat dit enig tastbaar resultaat had opgeleverd. Praktische omstandigheden hadden méér verhinderd. Op de vraag van mr. P.J. Idenburg waarom geen officiële vertegenwoordiger naar het symposium in Leuven gegaan was, antwoordde de voorzitter dat de Maatschappij geen uitnodiging heeft ontvangen. De heer H. Reeser stelde voor een kalender van letterkundige verjaardagen aan te leggen. Dan zou ook het jubileum van het eerste vrouwelijke erelid, mevrouw Bosboom-Toussaint, niet vergeten zijn. De voorzitter beloofde beterschap. Vervolgens werd het verslag van de secretaris goedgekeurd.

De onder punt 4-6 genoemde verslagen van de Noordelijke Afdeling,

betreffende Zuid-Afrika en van de bibliothecaris werden goedgekeurd.

Bij punt 7, Rekening en verantwoording, werd het verslag goedgekeurd. De penningmeester en de Kascommissie werden onder dank gedechargeerd.

Bij punt 8, Behandeling van de begroting en vaststelling van de jaarlijkse bijdrage, werd de begroting aanvaard. Op de vraag van mr. P.J. Idenburg waarom het vermogen zo was toegenomen, antwoordde de penningmeester dat het vermogen niet was gestegen maar gedaald (van fl. 1. 695,18 tot fl. 736.18). Het hogere kassaldo betreft de reservering voor de jaarboeken. Het voorstel van de penningmeester om de contributie dit jaar te verhogen tot fl. 35,- (en ook in de komende jaren te verhogen) werd aangenomen. Hij legde uit dat ook het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen hierop aandrong en dat verhoging van de subsidies nauwelijks te verwachten was. Toen de penningmeester voor zijn diensten werd bedankt, zei hij voor deze dank erkentelijk te zijn, maar wilde hij ook graag de administrateur, de heer D. Braggaar, hierin betrekken.

De onder punt 9 en 10 genoemde verslagen van de Commissie voor geschiedenis en oudheidkunde en van de Commissie voor taal- en letterkunde werden goedgekeurd.

3. Verslag van de staat der Maatschappij en haar belangrijkste lotgevallen en handelingen gedurende het jaar 1978-1979

Op 16 mei 1979 bedroeg het aantal leden 952, onder wie 6 ereleden en 6 begunstigers. Hiervan woonden er 730 in Nederland, 123 in België, 41 in Zuid-Afrika en 58 in overige landen. Door de jaarvergadering van 1978 werd dr. Jan Ploeger tot erelid benoemd.

Door overlijden ontvielen de Maatschappij 25 leden, onder wie het erelid L.P. Boon, terwijl er 12 voor het lidmaatschap bedankten.

Van de 30 door de leden verkozen nieuwe leden hebben 28 hun benoeming aanvaard. De namen der nieuwe leden zijn: F. Akkerman, dr. J.G. de Beus, A. Blankert, dr. J. Decavele, mw. M.H. Eliassen-de Kat, S.J. van Faassen, dr. J.A. Faber, G.'t Hart, dr. J.M.H.J. Hemels, dr. J. van Herwaarden, Tj. P. Hidma, dr. H. van der Hoeven, M. Insingel, dr. J.D. Janssens, dr. A.J. Jelsma, dr. C.A. van der Klaauw, mw. O.S.H. Lie, mw. M.T.C. Mathijssen-Verkooyen, dr. J.W. Niemeijer, dr. O.E. Pächt, dr. G.J. Schutte, J.M.J. Sicking, dr. J. Storm van Leeuwen, dr. C. Tindemans, dr. A.J. Veenendaal, mw. dr. I.M. Veldman, O. Vries en dr. L. de Vries.

Door het bestuur werden in de loop van de verslagperiode 20 nieuwe leden benoemd. 19 aanvaardden deze benoeming namelijk: mw. dr. M. Baerlecken-Hechtle, J.J. Ballegeer, B. Borgart, mw. E.J. Breugelmans-de Boer, dr. F.J.A. Broeze, B.M.I. Büch, W.E.M. de Clerck, H. van Dijk, mw. dr. C.W. Fock, J. Fox, A.M. Hulkenberg, H.G. Kuik, N. Maas, A.J.P. Raat, H.G. Schneeweiss, dr. H.D. Schneider, G. de Schutter, mw. E. Talsma en R. Visser.

Het bestuur vergaderde zes maal. Op de vergadering van 20 februari 1979 is besloten dat het dagelijks bestuur de beheers- en organisatorische zaken van de Maatschappij zal behandelen. De volgende vergaderingen zullen in elk geval plenair zijn: de resumptievergadering en die waarop de begroting en de voorbereiding der jaarvergadering ter sprake zullen komen. De secretaris vertegenwoordigde het bestuur bij de presentatie der eerste delen van de Bibliotheek der Nederlandse Letteren, de vice-voorzitter woonde de uitreiking van de P.C. Hooftprijs aan Harry Mulisch bij en de penningmeester was aanwezig bij de begrafenis van Louis Paul Boon.

De jaarlijkse Huizinga-voordracht, een eerbetoon aan de historicus en cultuurfilosoof Johan Huizinga, georganiseerd door de Faculteit der Letteren aan de Rijksuniversiteit te Leiden, het NRC/Handelsblad en de Maatschappij werd gehouden op vrijdag 8 december in de Hooglandse kerk te Leiden. K. van het Reve, journalist en hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden, hield een voordracht over het onderwerp: Literatuurwetenschap: het raadsel der onleesbaarheid.

Voor de toestand der financiën zij verwezen naar het verslag van de penningmeester.

De akte tot Statutenwijziging is door notaris W.J. Scheltens te Leiden gepasseerd en vervolgens ingeschreven in het Verenigingenregister. De Maatschappij bezit volledige rechtspersoonlijkheid.

Er zijn twee werkvergaderingen belegd: de eerste op 16 december 1978 tijdens welke de huldiging van H.G. Kuik, de winnaar van de Lucy B. en C.W. van der Hoogt-prijs, plaatsvond (zie bijlage I), de tweede op 26 april 1979, die diende ter voorbereiding van de jaarvergadering.

De Werkgroep 19e eeuw mocht zich in het verslagjaar in een voortdurende groei verheugen: het aantal leden is inmiddels gestegen tot ongeveer 500. Behalve vier normale afleveringen van het Documentatieblad verschenen in de vorm van een eerste nummer der afzonderlijke Symposiumreeks de voordrachten over 'Het jaar 1848', gehouden op het eerste

symposium van de Werkgroep in november 1977. Met ingang van de tweede jaargang van het blad nam Guido Hoogewoud als mederedacteur de plaats in van Jan Siesling.

Het tweede symposium, gewijd aan 'Het Rijksmuseum', vond plaats op 17 en 18 november 1978. Dank zij de gastvrijheid van de directie konden de bijeenkomsten worden gehouden in het Rijksmuseum te Amsterdam. Er waren vijf voordrachten: dr. P.J. van Thiel, Jochen Becker, A.L.L.M. Asselbergs, Nop Maas en Lydia Wansink traden op als sprekers. Ongeveer zeventig leden gaven blijk van hun belangstelling.

Na afloop van het tweede symposium nam mevrouw dr. M.H. Schenkeveld het voorzitterschap van de Werkgroep over van dr. A.L. Sötemann. De voorbereiding van het derde symposium, gewijd aan 'De Nederlandse taal en letterkundige congressen', is goeddeels voltooid.

Met ingang van de verslagperiode is mevrouw prof. dr. W. Nienaber-Luitingh opgetreden als vertegenwoordiger van de Maatschappij in Zuid-Afrika.

Na vertragingen verscheen in februari 1979 het jaarboek 1975-1976. De werkzaamheden voor de jaarboeken 1976-1977 en 1977-1978 zijn in volle gang.

4. Verslag van de noordelijke afdeling over het jaar 1978-1979

Vijfmaal werd in de Noordelijke Afdeling een vergadering belegd: driemaal betrof het een gewone maandvergadering, eenmaal de traditionele buitengewone novembervergadering met als gastspreker een Nederlandstalig auteur, uit Noord- of Zuidnederland, en eenmaal de jaarvergadering. Helaas moesten wegens bijzondere omstandigheden buiten de schuld der sprekers of van het bestuur twee vergaderingen kort voor de ervoor vastgestelde data afgelast worden. De bijeenkomsten werden door gemiddeld twaalf leden uit de regio bezocht. Meestal bevonden zich onder de aanwezigen ook enkele introduc e(s).

De spreekbeurten op de maandvergaderingen werden successievelijk vervuld door:

dr. F.J.R. Knetsch: L.G.H. James, eerste Réveil-predikant in Nederland; dr. H.J. Prakke: De Drentse schilder-schrijver Albert Steenbergen (1814-1900), mystificator en Goethe-vertaler;

dr. F. Lulofs: Wat doet die kat met de molenaar in de *Reynaert?*;

dr. H. Entjes: Vijfentwintig jaar Nedersaksisch Instituut en Heeroma.

De uitgenodigde auteur was dit jaar mevrouw Hella Haasse, die Over eigen werk sprak.

In maart ontviel ons door de dood het medelid mevrouw J.H. van Goor-Duut. Ter jaarvergadering te Leiden werden binnen het gebied van de Noordelijke Afdeling tot leden gekozen: F. Akkerman, Tj. P. Hidma, J.M.J. Sicking, O. Vries en dr. L. de Vries. In de loop van het jaar vestigde zich binnen de regio B. Borgart. Het ledenaantal bedraagt daarom thans 98.

Van het bestuur maakten deel uit: dr. A.P. Braakhuis als voorzitter; dr. P.E.L. Verkuyl als secretaris; mw. dr. B. Ebels-Hoving als penningmeester en mr. J. Rinzema als assessor.

5. Verslag aangaande Zuid-Afrika over het jaar 1978

Met leedwezen berichten wij het overlijden van de leden dr. J. Bouws en dr. L.W. Hiemstra.

Prof. dr. G.J. Beukes legde wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd zijn ambt als hoogleraar aan de Universiteit van de Oranje-Vrijstaat neer. Hem werd als huldigingsblijk een bundel eenakters aangeboden met de titel *Kortgesprek*. De Universiteit van de Oranje-Vrijstaat gaf in zijn Acta academia 2 een *Huldigingsuitgave: prof. Gerhard Beukes* uit.

Mevrouw dr. A.J. Böeseken ontving de Regt Malan-prijs voor haar publikatie *Slaves and free blacks at the Cape*. Die Suid-Afrikaanse Stigting Jan van Riebeeck kende een erepenning aan haar toe.

Prof. T.T. Cloete is als opvolger van prof. dr. H. Venter benoemd tot hoofd van het Departement Afrikaans en Nederlands (inclusief algemene literatuurwetenschap) aan de Universiteit van Potchefstroom.

De schrijver W.A. de Klerk ontving een letterkundige toekenning voor zijn drama *Die Markplein*. Aan prof. dr. Meyer de Villiers werd ter gelegenheid van zijn vijfenzestigste verjaardag een bundel taalkundige artikelen aangeboden door collega's en oud-studenten, onder de titel *Uit vier windstreke*.

Prof. dr. P.S. du Toit ontving een erepenning van de Suid-Afrikaanse Vereniging vir die bevordering van Opvoedkunde. Aan prof. dr. A.P. Grové is ter ere van zijn zestigste verjaardag door Tafelberg-uitgevers een verzameling van zijn eigen letterkundige artikelen aangeboden met de titel *Dagsoom*.

De schrijver Etienne Leroux werd door de Universiteit van Natal vereerd met een eredoctoraat. Prof. dr. W.E.G. Louw vierde zijn vijfenzestigste verjaardag. Tijdens een lunch in Kaapstad werd hem een bundel let-

terkundige artikelen aangeboden, *Skanse teen die tyd*, waarin verscheidene medewerkers bijdragen leverden over zijn eigen letterkundige werk en over verschillende aspecten van zowel de Nederlandse als de Afrikaanse literatuur.

Aan kol. dr. Jan Ploeger, die reeds gedurende vijf jaar als staatshistoricus in Pretoria werkzaam is, werd wegens zijn jarenlange diensten als secretaris het erelidmaatschap van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde aangeboden.

Prof. dr. A. van Selms is door de Universiteit van Zuid-Afrika vereerd met een eredoctoraat in de theologie. De Afdeling Zuid-Afrika telt op het ogenblik eenenveertig leden. Prof. dr. A.N.P. Pelzer heeft als lid van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde bedankt.

W. Nienaber-Luitingh

6. Verslag van de bibliothecaris over het jaar 1978

Het aantal aanwinsten vertoonde ten opzichte van het vorige verslagjaar (1005) een verheugende stijging tot 1201. De onderverdeling was als volgt: nieuwe werken 783 (664), antiquarisch verworven werken 183 (137), geschenken 184 (169), overdrukken 5 (28) en nieuwe abonnementen op tijdschriften 46 (7).

De collectievorming werd volgens het bestaande patroon voortgezet. Vermelding verdient in het bijzonder, dat onze verzameling oude toneelstukken evenals in 1977 weer kon worden uitgebreid, thans met enkele zeventiende- en achttiende-eeuwse toneelwerken, waaronder zes van Vondel. Eveneens van Vondel kon worden aangekocht een planodruk, *Uitvaart van M.H. Tromp*, Amsterdam, 1653. Niet onvermeld mag blijven dat in het jaar, waarin de auteur de leeftijd van vijfenzeftig jaar bereikte, drie bijzondere werken van S. Carmiggelt werden verworven: *De doos*, *Vreugden en verschrikkingen van de dronkenschap* en *Het kind van de rekening*.

Langzaam maar zeker groeit de collectie De Jong naar volledigheid. In het verslagjaar werden 5 (10) aanwinsten geregistreerd, te weten De Jong nr. 141: Van Randwijk, *Celdroom*; De Jong nr. 635: Van Overeem, *Vuur zonder rook*; De Jong nr. 636: Van Overeem, *Zijn eerste gemeente*; De Jong nr. 765: G. Smit, *Zeventig* en De Jong nr. 917: Vuyst, *Omsluierd uitzicht*.

De verzameling handschriften werd met de volgende 5 (1) nummers uitgebreid:

Ltk.2091. J.J.L. ten Kate, *Dichterlijke bijschriften*; en *Nieuwe photographieën met dichterlijke bijschriften*;

Ltk.2092. B. van den Eerenbeemt, *Symmetrie in poëzie*;

Ltk.2093. Verzameling gedichten enz. van G.W.J. van Grootenray (eind 18e, begin 19e eeuw);

Ltk.2094. *Digt Harpoen voor den berugten Werktuigkonstenaar Genneté en zijn befaamste Pesthuijs Pomp aan den Hooggeleerden Heere J. Lulofs* (midden 18e eeuw);

Ltk.2095. *Gedicht over de liefde*. Anoniem. Onvolledig hs. (vermoedelijk eind 18e eeuw);

Bij Ltk.1004. 2 brieven van Willem Witsen, 1 aan mr. G.M. Tex, 1 aan K.D.W. Boissevain.

Over het gebruik van onze verzamelingen kan ik vermelden, dat in de verslag periode 4178 (3578) gedrukte werden en geen (47) handschriften werden uitgeleend. Het niet uitleenbare materiaal werd geraadpleegd in de Dousakamer en in de studiezaal van de afdeling Westerse handschriften van de Universiteitsbibliotheek. Van veel materiaal werden op verzoek reproducties beschikbaar gesteld. Het aantal gefilmde handschriften bedroeg 104 (61).

Mevrouw G. Th. M. van den Dool, administratief medewerkster van de Maatschappij, was gedurende het verslagjaar gedurende een deel van haar werktijd werkzaam ten dienste van de bibliotheek.

In 1978 ontving de bibliotheek schenkingen van de volgende personen en instellingen: Academisch Historisch Museum, Leiden; H. Alofs, Leiden; mw. dr. N. Bakker, Veere; Uitgeverij De Bezige Bij, Amsterdam; Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Leiden; R. Breugelmans, Leiden; dr. F. Claes SJ, Leuven; H. Combecher, Kerkrade; T. van Deel, Amsterdam; mw. A. van Dis-Willemse, Voorschoten; Educagroep, Culemborg; Europese Bibliotheek, Zaltbommel; Antiquariaat Forum, Utrecht; J. Frankhuizen, Leiden; J.J.K. Fuchs, Rijswijk; Gemeentearchief, Alkmaar; Gemeentebestuur, Schijndel; Gemeentelijke Archiefdienst, Breda; Goethe Instituut, Rotterdam; mr. J.R. de Groot, Leiden; dr. M.J.M. de Haan, Roelofarendsveen; M.J.A. van der Heide, Bussum; J.A. Hendrikse, Delft; E.G. van Heusden, Arnhem; A. Hollebeek, Leiden; Hoogheemraadschap Rijnland, Leiden; mr. A.J.W. Huisman, Leiden; Instituut voor Kunstgeschiedenis der Rijksuniversiteit, Groningen; H.J. de Jonge, Leiden; D. Jorritsma, Arnhem; G. Kamphuis, 's-Gravenhage; H. Klueting, Bochum; H.J. Koning, 's-Gravenhage; De Lantaarn, Leiden; Leids Historisch Dispuut P.C. Hooft, Leiden; prof. dr. G.I. Lieftinck, Oegstgeest; J. Meijer, Heemstede; L. Meyvis, Leuven; Nederlands Letterkundig Mu-

seum en Documentatiecentrum, 's-Gravenhage; Nederlandse Middenstandsbank, Amsterdam; prof. dr. E.L. Noach, Leiderdorp; Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage; dr. P.F.J. Obbema, Leiden; Openbare Bibliotheek, Arnhem; dr. J. Ploeger, Pretoria; Antiquariaat Quasimodo, Utrecht; S. van Ravesteyn, Utrecht; Rijksarchief, Groningen; Rijksmuseum Meermannno-Westrenianum, 's-Gravenhage; Rijksuniversiteit, Groningen; Rijksuniversiteit, Utrecht; Stichting Kunstmaand, Amsterdam; J. Verstraten, Antwerpen; Vrije Universiteit, Amsterdam; Wereldbibliotheek BV; Amsterdam; C. Winkler, Amsterdam.

7. Verslag van de kascommissie, belast met het nazien van de jaarstukken 1978 van de penningmeester (zie bijlage V)

Ondergetekenden hebben als leden van de Kascommissie op 10 mei 1979 op de gebruikelijke wijze inzage gehad van de jaarstukken en de overige financiële bescheiden van de Maatschappij.

Zij verklaren dat de boekhouding met zorg is bijgehouden. Het moeilijke werk van de penningmeester is, zoals ook in vorige jaren uitstekend gedaan.

Op grond van een en ander stellen zij voor de penningmeester onder dankzegging te dechargeren.

Leiden, 10 mei 1979.

(w.g.) A. Korteweg, gecommiteerd lid buiten het bestuur; M.J.M. de Haan, gecommiteerd bestuurslid.

8. Behandeling van de begroting 1979 en voorlopige begroting 1980; vaststelling van de jaarlijkse bijdrage

Voor de behandeling van de begroting kan verwezen worden naar punt 8 onder opening.

9. Verslag van de commissie voor geschied- en oudheidkunde over 1978-1979

De Commissie vergaderde vijf maal. Op de bijeenkomsten werden de volgende voordrachten gehouden:

26 oktober 1978 sprak de heer Fasseur over de voorgeschiedenis van de rede van Koningin Wilhelmina van 7 december 1942 over de toekomstige status van de Rijksdelen en de heer Roorda over het Hofje van Ter Does te Leiderdorp;

30 november 1978 sprak de heer Ekkart over boeken over hoogleraren der Leidse Universiteit, geïllustreerd met hun portretten en de heer Woltjer over de benoeming van P.C. Hooft tot drost van Muiden in 1609; 25 januari 1979 sprak mevrouw Van Santen-Mout over de Winterkoning in ballingschap en de heer Braat over een colloquium in Poitiers over 'La femme dans les civilisations des xe au XIIIe siècles';

22 februari 1979 sprak de heer De Bruin over Jacob van Maerlant en de heer Gumbert over gedateerde handschriften;

22 maart 1979 sprak de heer Woltjer over de verzuiling in de Nederlandse politiek en de heer Bruijn over de vraag, hoeveel schepen der VOC vergaan zijn in de zeventiende en de achttiende eeuw.

De Commissie was in 1978-1979 als volgt samengesteld: voorzitter: dr. P.F.J. Obbema; secretaris: dr. W.C. Braat; leden: dr. C.C. de Bruin, dr. J.R. Bruijn, dr. A.E. Cohen, dr. J.A. van Dorsten, R.E.O. Ekkart, dr. C. Fasseur, mr. R. Feenstra, dr. J.P. Gumbert, dr. H.P.H. Jansen, dr. G.I. Lieftinck, dr. D.J. Roorda, mw. dr. M.E.H.N. van Santen-Mout, dr. I. Schöffner, mw. mr. A.J. Versprille.

10. Verslag van de commissie voor taal- en letterkunde over het jaar 1978-1979

De Commissie had in de verslagperiode (september 1978-mei 1979) de volgende samenstelling: dr. B.C. Damsteegt, voorzitter, dr. P.G.J. van Sterkenburg, secretaris; dr. R.L.K. Fokkema, dr. J. Goossens, dr. M.J.M. de Haan, dr. A.C.M. Meeuwesse, dr. A. Sassen, mw. dr. M.A. Schenkeveld-van der Dussen, dr. L. Strenghtolt, dr. F. de Tollenaere, dr. M.C. van den Toorn, dr. P.E.L. Verkuyl, leden.

De Commissie voerde de redactie over het Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde. Redactiesecretaris was dr. M.J.M. de Haan. In de verslagperiode verschenen de nummers 3/4 van jaargang XCIII.

De Commissie vergaderde maandelijks in hetzij een vertrek van de Universiteitsbibliotheek hetzij op het Talenlaboratorium (Breestraat 85) hetzij een zaal in het pand Stationsweg 46 te Leiden.

Op de vergaderingen werden de volgende voordrachten gehouden:

20 september 1978: dr. P.E.L. Verkuyl, Vondels inventio in 8,198 (WB 6, 194 r. 216-217).

18 oktober 1978: dr. M.C. van den Toorn, De verklaring in de historische taalkunde.

22 november 1978: dr. A. Sassen, *Vondels Aenleidinge* over paarden en poëten.

20 december 1978: dr. L. Strengolt, *Hofwijck* zien, horen en lezen.

21 februari 1979: mw. dr. M.A. Schenkeveld-van der Dussen, Huydecopers *Arzases*.

21 maart 1979: dr. P.G.J. van Sterkenburg, Algemene woordenschat en *Woordenboek van de Brabantse dialecten* (WBD).

23 mei 1979: dr. R.L.K. Fokkema, *Litteraire-normverschuivingen rond 1950*.

In de vergadering van 25 april 1979 werd het Huishoudelijk Reglement vastgesteld.

11. Stemming over de toekenning van de Lucy B. en C.W. van der Hoogt-prijs (zie bijlage II)

Het bestuur ging accoord met de aanbeveling van de Commissie voor schone letteren. De heer H. Reeser vroeg om vroegere toezending der rapporten, zodat hij kennis zou kunnen nemen van het werk, dat ter bekroning wordt voorgedragen. De voorzitter zei dat de Commissie dit keer wat laat was. De vergadering besloot de prijs aan Hans Tentije toe te kennen.

12. Stemming over de toekenning van de prijs voor meesterschap (zie bijlage III)

Vanuit de vergadering kwam het voorstel de prijs bij acclamatie toe te kennen, hetgeen geschiedde. Op suggestie van de vergadering werden vervolgens enige correcties in het juryrapport aangebracht. Naar aanleiding van een vraag van dr. J.G. Bomhoff legde de penningmeester uit dat de Prijs voor Meesterschap altijd uit een penning heeft bestaan.

13. Mededeling over de toekenning van de Dr. Wijnaendts Francken-prijs (zie bijlage IV)

De voorzitter deelde mede dat deze prijs door het bestuur wordt toegekend. Het bestuur heeft besloten de aanbeveling van de jury te volgen en de prijs toe te kennen aan dr. H. Bongers. Een der leden van de Maatschappij had een afwijkend oordeel kenbaar gemaakt. Dit kon - aldus de voorzitter - het besluit van het bestuur niet aantasten.

14. Bekendmaking van de uitslag der stemming over de te benoemen leden

De commissie voor de stemopneming was dit jaar samengesteld uit de dames mr. A.J. Versprille, G. Th. M. van den Dool, E.J. Breugelmans-de Boer en de heer R. Breugelmans.

Mevrouw G. Th. M. van den Dool deelde namens de Commissie voor de stemopneming mee, dat het aantal ingeleverde stembiljetten 200 bedroeg. Dit brengt de kiesdeler bij één vijfde op 40. Gekozen werden 28 kandidaten: dr. G. de Baere, dr. J.D. Bangs, G.J. van Bork, J. Goedegebuure, S. Groenveld, dr. J.L.A. Heestermans, dr. H.K. s' Jacob, dr. F.G.P. Kellendonk, mw. M.C. Keyser, dr. H. Pleij, mw. Ethel Portnoy, jhr. mr. C.J.A. de Ranitz, mw. Renate Rubinstein, L.J. de Ruiters, dr. C.M. Stibbe, dr. J.A. Stroop, dr. H.M.A. Struyker Boudier, dr. E.R.M. Taverne, G.P.A. Termorshuizen, mw. dr. J.M. Welcker, dr. W.P. Blockmans, A.C. Duke, m.a., dr. H. van Gorp, dr. W. Martin, dr. E. Persoons, dr. H. de Schepper, mw. G. de Vries, mw. dr. E. Witte.

15. Verkiezing van nieuwe leden in het bestuur

Mevrouw G. Th. M. van den Dool deelde namens de Commissie voor de stemopneming mee, dat op grond van 37 geldige stembiljetten mevrouw dr. M.A. Schenkeveld-van der Dussen gekozen is in de vacature-Sötemann de heer R. Visser in de vacature- De Haan en mevrouw M. Ferguson in de vacature-Elburg.

16. Verkiezing voorzitter

De jaarvergadering stemde in met het voorstel mevrouw dr. M.A. Schenkeveld-van der Dussen voor de komende twee jaar tot voorzitter van de Maatschappij te verkiezen. De vice-voorzitter de heer T. van Deel bedankte de scheidende voorzitter en overhandigde hem een geschenk, waarna deze op zijn beurt een dankwoord uitsprak.

17. Verkiezing van leden in de vaste commissies

De vergadering ging met de door de Commissie voor taal- en letterkunde voor haar Commissie aanbevolen nieuwe leden accoord. Het bestuur zal zich beraden op het voorstel van dr. A.L.I. Sivirsky bij de stembiljetten gefrankeerde retourenveloppen in te sluiten.

18. Gelegenheid tot het stellen van vragen

Dr. P.C. Paardekooper had per brief gevraagd of niet een commissietje ingesteld moet worden om 'Knuvelde' voort te zetten. De voorzitter achtte dit niet op de weg van de Maatschappij liggen, wat de secretaris aan de heer Paardekooper zal mededelen. Mr. P.J. Idenburg vroeg of voor de Prijs voor Meesterschap geen subsidie gevraagd kon worden. Het bestuur zal dit overwegen. Op de gedachte te sparen voor deze prijs antwoordde de voorzitter dat de overheid niet zal toestaan gelden hiervoor te reserveren. Dr. G. Kazemier stelde voor de contributie met f 1,- te verhogen en dat geld te reserveren voor de prijs. Mevrouw mr. A.J. Versprille bracht hiertegen in dat juist de charme van de prijs is dat hij uit een gouden penning bestaat. De heer H. Reeser noemde het juryrapport 'waardig'. Om vijf over half een schorste de voorzitter de vergadering voor de lunch.

19. Uitreiking van de Dr. Wijnaendts Francken-prijs

Toen om kwart over twee de vergadering heropend werd heette de voorzitter dr. H. Bongers en Maarten 't Hart welkom. Dr. A.W. Willemsen las het juryrapport voor van de Dr. Wijnaendts Francken-prijs waarna de voorzitter tot uitreiking van de prijs aan dr. H. Bongers overging. Deze sprak een dankwoord uit waarin hij de invloed releveerde die Bruno Becker met zijn Coornhert-studiën op hem heeft uitgeoefend.

20. Voordracht van Maarten 't Hart

De tekst van de voordracht: 'De twee functies van schrijven' is elders in dit Jaarboek afgedrukt. Nadat de aanwezigen aan de spreker nog enige vragen hadden gesteld, bedankte de voorzitter de spreker.

21. Sluiting

Om half vier sloot de voorzitter de vergadering, doch niet nadat hij ieder voor zijn of haar aanwezigheid had bedankt.

Bijlage I Verslag van de uitreiking van de Lucy B. en C.W. van der Hoogt-prijs 1978

Zaterdagmiddag 16 december 1978 werd in de Brakke Grond te Amsterdam aan Hilbert Kuik de Lucy B. en C.W. van der Hoogt-prijs 1978 uitgereikt voor zijn roman *Het schot*.

De dichter Rutger Kopland hield een lezing over de kritieken op *Het schot*, die hij zonder uitzondering inadequaaf vond. De vaak negatieve reacties op de roman achtte hij ongefundeerd. Hij lichtte dat oordeel op amusante en afdoende wijze toe met citaten.

Hierop kon de Commissie voor schone letteren gemakkelijk inspringen met haar juryrapport, waarin de verdiensten van de roman, ook volgens Kuik zelf, duidelijk beschreven worden. Kuik liet er in zijn dankwoord geen twijfel over bestaan dat hij ingenomen was met de prijs. Die kwam, zei hij, op een voor hem belangrijk moment: de toekenning deed hem zekerder staan tegenover zijn schrijverschap, hij had zelfs het besluit genomen er tijd voor vrij te maken. Kuik ging verder uitvoerig in op de grondtoon van zijn eigen werk en wees er op dat hij behoorde tot een generatie die als kind is opgevoed met oorlogsbeelden. Hij installeerde daarom een schrijversgeneratie van 'Veertigers', die in hun boeken de oorlogservaringen uitwerken.

De middag werd muzikaal opgeluisterd door de band van Frits Müller, en door Joost Mathijssen die zorg droeg voor de uitvoering van drie liederen van Huygens (hij verkeerde in de veronderstelling dat het de uitreiking van de Constantijn Huygens-prijs betrof).

Ten slotte werd het stemmige VARA-televisiespel *Nooit meer terug*, geschreven door Hilbert Kuik en geregisseerd door Niek van den Boezem, als film vertoond.

Bijlage II Rapport van de jury voor de toekenning van de Lucy B. en C.W. van der Hoogt-prijs 1979

Omdat de Lucy B. en C.W. van der Hoogt-prijs de afgelopen twee jaar aan prozawerken is toegekend, heeft de Commissie voor schone letteren haar aandacht thans vooral op de poëzie gericht. Bovendien wil de Commissie duidelijk doen uitkomen dat er sprake is van een aanmoedigings-prijs, zodat zij alleen die auteurs in aanmerking heeft doen komen van wie ten hoogste twee boekpublicaties zijn verschenen.

Het resultaat van haar onderzoek en besprekingen is, dat de Commissie unaniem tot het advies is gekomen de dichtbundel *Wat ze zei en andere gedichten*, geschreven door Hans Tentije en verschenen in november 1978, met de Lucy B. en C.W. van der Hoogt-prijs te bekronen. *Wat ze zei en andere gedichten* is de tweede bundel van de vierendertigjarige Tentije, die in 1975 debuteerde met de dichtbundel *Alles is er*.

De voor bekroning voorgedragen bundel onderscheidt zich in de eerste plaats door een sterke thematische samenhang tussen het openingsgedicht *Nog eenmaal* en alle daarop volgende afdelingen *Schepen*, *rivieren*, *Om daar te liggen*, *Drenkplaatsen*, *Terwijl de zomer duurt* en *Wat ze zei*.

Het hoofdthema is de onmogelijkheid momenten van intense beleving in hun totaliteit, hevigheid of ook wel leegte vast te leggen. In de steeds herhaalde pogingen daartoe wordt echter door een uiterst trefzeker taalgebruik op magische wijze de geladenheid van een beleving, die daarna tot een 'dichtgesneeuwd beeld' is verward weer opgeroepen.

In de eerste plaats wordt het moment ruimtelijk benaderd: 'toch een plek te vinden, plaats misschien van bestemming' is de tweede regel van het openingsgedicht en het woord 'plek' wordt verder in de bundel meermalen gebruikt, maar de ontoereikendheid van deze benadering wordt verwoord in: 'de plek vind je terug, nooit 't gebeurde' (*Schepen*, *rivieren* IV). De oorzaak hiervan is de tijd: 'een plek die ophoudt / te bestaan zodra ik wegga / die nooit heeft bestaan voordat ik er kwam' (*Drenkplaatsen* 6), zodat Tentije het gedicht *Fajoem* uit de cyclus *Om daar te liggen* begint met de regel: 'Er zijn plaatsen te over, er is altijd tijd te kort'.

Toch blijft de dichter proberen, zoals weer in het openingsgedicht is te lezen, "t uitzicht dat zichzelf schildert / als iets wat niet, nee, nergens over gaat / te beschrijven'.

Ook dit 'uitzicht' keert, zij het soms als 'zicht', 't kijken', 't beeld', in

de volgende gedichten voortdurend terug, maar 'Wat beklijft van 't kijken verzinkt in water', 'vergeefs 't waas ook van dit panorama' (*Schepen, rivieren* III) en 'sneeuw vreet in op 't uitzicht' (*Wat ze zei* II).

Het oorspronkelijk uitzicht, het ongeschonden beeld van het moment waarom het gaat 'ontsnapt me niet nu, maar voor altijd hierna' vermeldt opnieuw het inleidend gedicht *Nog eenmaal*. Hierachter volgen weer talrijke variaties op dit thema van de aantasting der momenten door de tijd, zoals onder meer in: 'zo haperen de momenten tussen aankomst / en vertrek, als tussen stilstand en verval' (*Schepen, rivieren* II), 'Landschap dat geen ogenblik langer kan worden vastgehouden' (*Onderweg*) en 'momenten zetten zich tegen momenten af / en raken los' (*Terwijl de zomer duurt*). Zo ook is in de cyclus *Schepen, rivieren* mogelijk (waarvan het eerste gedicht op de afvaart stroomopwaarts, het laatste op de terugkeer betrekking heeft, door welke opbouw hier letterlijk van een cyclus sprake is) de eerste regel van het tweede der vijf gedichten zowel met de ruimte, de voorbijtrekkende oevers, als met de tijd in verband te brengen: 'Doordrenk me van alles wat voorbijgaat'.

Niet alleen door de thematiek die als een rode draad door de bundel loopt, ook door de-tegenover deze eenheid juist steeds wisselende-bondige en sterk associatieve schrijftechniek is *Wat ze zei en andere gedichten* van hoog gehalte. De tekst vereist van de lezer aandacht, maar verdient deze ook. Hiervoor geldt de uitspraak die Kouwenaar eens deed: 'Is het zo nodig dat de lezer maar tien minuten hoeft te besteden aan een gedicht waar de schrijver dagen lang aan gewerkt heeft?'

Naast vele verrassende formuleringen, zoals 'bijziende struikel ik prakties over de verte' (*Terwijl de zomer duurt*) en over het licht van lampen die zijn als 'bloemen met stampers van zoveel watt' (*Wat ze zei*) staan varianten op gangbare uitdrukkingen als 'optieser dan bedrog' en 'steeds snijdender lijnen' (*Hoe 't is*). Verder maakt Tentije soms ook gebruik van klankverwantschappen in regels als 'geen najaden maar najaar' en 'wijngaarden en uiterwaarden' (*Schepen, rivieren* I en II) en in het gedicht *Drenkplaatsen 4* zelfs van rijm en alliteratie, hetgeen juist door het sporadisch voorkomen hiervan een optimale uitwerking heeft. Opmerkelijk zijn in deze bundel ook nog de vele temperatuur aanduidingen die het verband met de natuur versterken, zoals brand en hitte tegenover sneeuw, ijzel en dergelijke soms binnen één gedicht.

In een viertal gedichten verwerkt Tentije bestaande teksten, vooral in *Drenkplaatsen 3* over de dichter Paul Celan 'die in 't voorjaar van 1970 een

eind aan z'n leven maakte door in de Seine te springen', zoals de Aantekeningen achterin toelichten. In dit gedicht, een hoogtepunt uit de bundel, citeert Tentije niet alleen dichtregels van Celan, maar verwerkt ze tevens in zijn eigen tekst en hij evoceert hieromheen het beeld van Parijs in een historisch perspectief vanaf de Gallische oorlog, via de Duitse inval van 1870 en de Commune tot de laatste wereldoorlog met teksten van Caesar, een veertiende-eeuws zangspel en Céline.

Ten slotte moet binnen de beperktheid van dit juryrapport ook nog gewezen worden op de geslaagde compositie van de bundel als geheel. *Nog eenmaal*, dat de bundel afzonderlijk voorafgaat, fungeert, zoals reeds bleek, duidelijk als een inleiding. Op het cyclisch karakter van *Schepen, rivieren* is ook reeds gewezen. Daarna volgen in *Om daar te liggen* een drietal gedichten over de dood. De middelste afdeling *Drenkplaatsen* neemt een geheel eigen plaats in, zowel door de lossere schrijfrant en vrijere typografie als door een grotere maatschappelijke deelneming die uit sommige van deze los aan elkaar gekoppelde drenkplaatsen spreekt. *Terwijl de zomer duurt*, beginnend met *Onderweg* en afgesloten door *Terugkeer* vertoont weer de cyclische geslotenheid van de eerste afdeling en lijkt geïnspireerd op een zomerreis. De afsluitende afdeling *Wat ze zei* is de enige waarin van de relatie met de vrouw sprake is zonder dat er van liefdesgedichten gesproken kan worden, eerder van een bij de hoofdthema's aansluitende tegenstem, van wie 'wat ze zei minder dan niets nog in 't einde' was.

Het zijn de hierboven-slechts ten dele-geschetste bijzondere eigenschappen van *Wat ze zei en andere gedichten*, die de Commissie voor schone letteren tot haar advies hebben geleid deze bundel te bekronen.

De Commissie voor schone letteren, (w.g.) Gerrit Borgers, Tom van Deel, Jan G. Elburg, Martin Hartkamp, Judith Herzberg, Anne S. Wadman

Bijlage III Rapport van de jury voor de toekenning van de prijs voor meesterschap 1979

De Commissie voor schone letteren wil graag Ida G.M. Gerhardt voordragen voor de Prijs voor Meesterschap. De prijs komt haar toe vanwege haar gehele oeuvre, waaronder begrepen worden haar dichtbundels, vertalingen en dissertatie. In het hier volgende rapport geeft de Commissie een indruk van Ida Gerhardts verdiensten.

In haar dissertatie *Lucretius. De natuur en haar vormen* (1942) beschreef Ida G.M. Gerhardt diens werk als een 'worsteling om van chaos tot kosmos te komen'. Twee jaar daarvoor was zij als dichteres gedebuteerd met de bundel *Kosmos*, waarvan het titelvers door alle jaren heen haar ars poetica bleef, geheel in de geest van haar Lucretius-waardering. Zij vindt in de kosmos van het voltooid gedicht de 'wetten van wisseling en wederkering' terug die in de natuur gelden en vergelijkt de groei van het vers met die van een plant:

'... het levend zich ontvouwen
van vorm naar vorm, weer rustend in de regelmaat
die fijn vertakt door bloem en blad en stengel gaat.'

In de dichter is

'... het eigen leven
verborgen arbeidend; totdat het diepst verlangen
tot rust wordt in het woord. Dan ligt voor onze ogen
de vorm, waarin het trillende is ingevangen.'

In al haar volgende bundels heeft Ida Gerhardt zich toegelegd op dit in de vorm 'invangen' van het diepste verlangen en steeds schiep zij uit de chaos de kosmos van het vers. Dat vers heeft zij bovendien-uit verwondering-in talloze gedichten tot onderwerp van bespiegeling gemaakt en steeds weer blijkt hoe zij het als een organisme ervaart, waarvan alle onderdelen in een zinvol verband zijn opgenomen. Bezit het gedicht eenmaal die beheerste spanning, dan kan het 'een samenhang ontraadselen' die gelijk staat aan inzicht in de grond van alle dingen. Door een gedegen organisatie van klank, zinsbouw en betekenis worden haar gedichten dan kleine heelallen die het wezenlijke openbaren.

Met deze poëzie-opvatting sluit Ida Gerhardt duidelijk aan bij de generatie van (overigens heel verschillende) symbolisten als Verwey, Leopold,

Roland Holst en Nijhoff. Het is een symbolisch concept dat aan haar schrijven ten grondslag ligt, al zijn er ook klassieke invloeden denkbaar, die ertoe hebben geleid dat Ida Gerhardt haar 'opdracht'-zoals zij het dikwijls noemt-in 'zelftucht' opvat als een ordenende.

In haar hele werk, maar sterker in het latere-met mogelijk als hoogtepunt *Het levend monogram* (1955)-blijkt die behoefte om geconcentreerd en ernstig 'binnen de strofe en haar trotse zomen' haar innerlijke ervaringen vorm te geven. Niet ten onrechte sprak Vestdijk van een 'triumf der kunstmatigheid' en prees hij de beperking die Ida Gerhardt zich zelf en haar vers oplegt, alsmede de groei van haar beeldend vermogen.

Van het

'... overvele dat
het trillend vers zoekt na te streven
en in zijn eenheid samenvat'

kan hier maar een enkel ding worden aangeroerd. Wat speciaal opvalt in Ida Gerhardts werk is de beleving van het Hollandse landschap. Te meer daar zij geregeld scherpe kritiek formuleert op het leven dat zich in ons land de laatste decennia heeft ontwikkeld, is die evocatie van het Hollandse landschap opmerkelijk. Zij houdt van het land

'om licht waarbij geen licht ter wereld haalt,
de geur van water om uw havenhoofden,
een aalscholver die op een ducdalf daalt.'

In dat land maakt zij een jeugd door die in veel verzen gereleveerd wordt. Vooral de bundel ten dele gewijd aan haar moeder, *Het levend monogram*, geeft een buitengewoon doordringend en opzienbarend beeld van die kinderjaren.

Was toen ons land nog vrijelijk natuur, nu moet men op reis om stilte te ontmoeten en het ware landleven te kunnen leven. Van dat verlangen naar eenvoud en natuurlijkheid getuigen talloze van Ida Gerhardts gedichten. In zekere zin kan van de verontwaardigde *Kwatrijnen in opdracht* (1947) de briljante *Georgica*-vertaling (1949) de tegenhanger heten.

In de natuur openbaart zich het goddelijke. Zo getuigen veel gedichten van Ida Gerhardt van een diep religieus gevoel, dat zij als een der weinigen (christelijk) vorm geeft. Dat blijkt zeer in het bijzonder uit de veelgeprezen vertaling van *De Psalmen* (1972) uit het Hebreeuws, die zij samen met Maria H. van der Zeyde maakte.

Het is in zo'n kort bestek niet mogelijk een adequaat beeld te geven van

dit dichterschap. Daarvoor is het te veelzijdig en te ernstig. Ida Gerhardt laat zien, in een periode van poëtische diversiteit, dat er nog poëzie van allure geschreven kan worden die volop staat in de poëtische traditie. Zelf benadrukt zij dikwijls die schatplichtigheid aan de traditie en het geeft haar wel het verwijt in de pen:

‘De erfenis der meesters slecht beheerd,
het ambacht van de kunstenaar verleerd,
het hoog geheim verraden.’

Wie dat gedaan heeft, Ida Gerhardt zelf zéker niet. Haar oeuvre is het bewijs van een zeldzaam soort aandacht voor een traditie van leven en taalverre van gemakzuchtig en in hoge ernst.

Daarvan is *In den beginne* uit *De slechtvalk* (1966) een getuigenis:

‘Ik zet mijn verzen als een schelpdier aan
in diepten waar geen sterveling mij kent,
ik adem in en uit, en zij ontstaan
uit stille kernen, in het element
dat was van den beginne. Altijd blijft
het grote stromen in mij overgaan.
Ik ben alleen. Een maatgang schrijft en schrijft:
ademende zet ik de mantelen aan.’

Er is over de poëzie van Ida Gerhardt nog betrekkelijk weinig geschreven. Moge de Prijs voor Meesterschap 1979 niet alleen de volle aandacht doen uitgaan naar het werk van een bijzondere dichteres, maar ook leiden tot een diepgaande bestudering van haar oeuvre.

De Commissie voor schone letteren, (w.g.) Gerrit Borgers, Tom van Deel, Jan G. Elburg, Martin Hartkamp, Judith Herzberg, Anne S. Wadman

Bijlage IV Rapport van de jury voor de toekenning van de Dr. Wijnaendts Francken-prijs 1979

De Commissie van voordracht voor de in 1979 uit te reiken Dr. Wijnaendts Francken-prijs stelt het bestuur van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde voor de prijs uit te reiken aan dr. H. Bonger, voor zijn boek *Leven en werk van Dirk Volckertsz Coornhert* (Amsterdam, G.A. van Oorschot, 1978) op grond van de volgende overwegingen.

Deze in opdracht van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk geschreven biografie van één onzer belangrijkste humanisten geeft een wetenschappelijk verantwoord beeld van Coornhert en zijn tijd, dat ook de niet-specialist zal aanspreken door de verantwoorde popularisering van de stof waar de auteur bewust naar heeft gestreefd. Nochtans dient de lezer wel enige kennis te hebben van de geschiedenis van de zestiende eeuw.

Het is een klassiek soort biografie geworden ('prefreudiaans', zegt Bonger zelf, p. 7), in het voetspoor van de grote Coornhert-kenner Bruno Becker geschreven vanuit een grote bewondering voor en kennis van Coornherts persoon, leven en denkbeelden.

Het boek is gesplitst in twee delen. Het eerste deel beschrijft de uiterlijke levensloop met precisie en aandacht voor details. Enige episodes in Coornherts leven blijven bij gebrek aan bronnen nog duister, terwijl de auteur er bewust van heeft afgezien Coornherts activiteiten en betekenis als graveur te schilderen.

Maar overigens is het de auteur zeer goed gelukt de lezer in dit eerste deel een helder en levendig beeld van zijn held te geven. Er is natuurlijk kritiek op details mogelijk, die dan enkele onnauwkeurigheden en vaagheden alsmede een verouderde opvatting omtrent de rol van de religie in de Nederlandse Opstand zouden betreffen. Het omvangrijkere tweede deel is gewijd aan de behandeling van Coornherts denkbeelden, waarbij ook plaats is ingeruimd voor zijn toneel- en dichtwerk en zijn oeuvre als vertaler.

Het laatste hoofdstuk van dit deel geeft bovendien een zeer nuttig overzicht van de reacties op Coornhert in de Nederlanden vanaf de zeventiende eeuw en van de voortgang der moderne Coornhert-studie.

In dit deel zijn met zeer grote kennis van zaken Coornherts denkbeelden over de volmaakbaarheid, godsdienstvrijheid, erfzonde en predesti-

natie in hun ontwikkeling weergegeven, met bovendien aparte hoofdstukken over Coornherts plaats in het godsdienstig leven van zijn tijd, zijn kritiek op de 'vergodete' profeten en over zijn maatschappelijke en politieke ideeën. Dit tweede deel is nog waardevoller voor de kennis van Coornhert en zijn tijd dan het eerste, vooral doordat de auteur zijn inlevend begrip van de complexe denkwereld van Coornhert op de lezer weet over te brengen.

De indeling van het boek in twee afdelingen leidt onvermijdelijk wel tot enige herhalingen en illustreert het-overigens door de auteur onderkende-probleem dat men niet iemands uiterlijke levensloop kan beschrijven zonder woorden aan zijn denkbeelden te wijden. Deze milde kritiek op de vorm van het boek neemt niet weg dat Bongers werk een waardig monument is voor Coornhert en een uiterst belangrijke bijdrage tot het in Nederland helaas te zelden beoefende genre van de wetenschappelijke verantwoorde historische biografie, geschreven voor een breed publiek.

De Jury, (w.g.) dr. A.W. Willemsen, P.H. Dubois, prof. E. de Jongh, mw. dr. M.E.H.N. van Santen-Mout, dr. H.P.G. Scholten

Bijlage V Rekening en verantwoording over 1978

A. Algemene rekening

Ontvangsten

Contributie 1978-1979	fl. 25.641,74	
Contributies voorgaande jaren	1.851,08	
Subsidie Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen	56.000,-	
Subsidie Rijksuniversiteit Leiden	33.000,-	
Opbrengst verkoop eigen uitgaven	51,86	
Rente van effecten	1.265,-	
Bankrente	1.200,28	
		fl. 119.009,96

Uitgaven

A. <i>Kosten van beheer</i>	fl. 8.400,-	
Honorarium secretaris/salaris uitvoerend secretaris		
Bureaunkosten secretariaat en administratie	845,52	
Honorarium administrateur	3.000,-	
Kosten Noordelijke Afdeling	1.200,-	
Kosten bestuursvergaderingen	1.008,50	
		fl. 14.454,02
B. <i>Kosten vergaderingen</i>		
Convocaties, lokaalhuur		
Honoraria en kosten sprekers		4.589,91
C. <i>Kosten jaarvergadering</i>		5.817,69
D. <i>Kosten bibliotheek</i>	fl. 7.200,-	
Honorarium bibliothecaris		
Aankoop boeken en tijdschriften	47.249,89	
Bijdrage verwervingsfonds	1.000,-	
Salariskosten bureau	2.965,62	
		58.415,51

E. <i>Kosten jaarboek en publikaties</i>	fl. 28.356,-	
Te betalen jaarboekrekening en lay-out		
Kosten redactie	906,28	
	—————	29.262,28
F. <i>Kosten vaste commissies</i>		1.564,66
G. <i>Reservering Prijs voor Meesterschap</i>		800,-
H. <i>Onvoorzien en diversen</i>	fl. 1.150,26	
Diversen		
Uitgaven werkgroep	fl. 14.451,90	
Contributie werkgroep	10.677,27	
	—————	3.774,63
		—————
		4.924,89
		—————
		fl. 119.828,96
Uitgaven		fl. 119.828,96
Ontvangsten		119.009,96
		—————
Tekort		fl. 819,-

Vermogensoverzicht

	1 jan. 1979	1 jan. 1978
Effecten	fl. 15.990,-	fl. 17.130,-
Saldo Amro-bank	46.390,30	28.395,66
	—————	—————
Vermogen vóór voorzieningen	fl. 62.380,30	fl. 45.525,66
<i>Voorzieningen</i>	fl. 3.692,33	fl. 2.892,33
Prijs voor Meesterschap		
Prijs voor Literaire Kritiek	1.830,79	1.830,79
Te betalen:	24.235,-	24.235,-
Jaarboekrekening 1975-1976		
Lay-out jaarboek 1975-1976	1.750,-	1.750,-
Salariskosten	-, -	13.122,36
Jaarboekrekening 1976-1977	24.890,-	-, -
Lay-out en redactie jaarboek 1976-1977	3.466,-	-, -
Werkgroepblad nr. 4	1.780,-	-, -
	—————	—————
	fl. 736,18	fl. 1.695,18

<i>Samenhang tussen de hierboven vermelde vermogens</i>	fl. 1.695,18
Vermogen 1 januari 1978	
Koersverlies effecten	140,-
	<hr/>
	fl. 1.555,18
Tekort algemene rekening	819,-
	<hr/>
Vermogen 1 januari 1979	fl. 736,18

B. Verwervingsfonds bibliotheek

Saldo 1 januari 1978	fl. 22.676,74	
Reservering ten laste van algemene rekening	1.000,-	
Rente kapitaal	1.653,-	
Bankrente	834,91	
	<hr/>	fl. 26.164,65
Aankoop boeken	fl. 2.298,40	
Kosten	31,40	
	<hr/>	2.329,80
		<hr/>
Saldo 1 januari 1979		fl. 23.834,85

C. Lucy B. en C.W. van der Hoogt-fonds

Saldo 1 januari 1978	fl. 1.961,28	
Rente kapitaal	1.405,75	
Bankrente	16,67	
	<hr/>	fl. 3.383,70
Prijs H. Kuijk	fl. 1.000,-	
Bankkosten	55,21	
	<hr/>	1.055,21
		<hr/>
Saldo 1 januari 1979		fl. 2.328,49

D. Dr. C.J. Wijnaendts Francken-fonds

Saldo 1 januari 1978	neg fl. 142,08
----------------------	----------------

Rente kapitaal	472.50	
Bankrente	12,46	
	<hr/>	fl. 342,88
Bankkosten		10,64
		<hr/>
Saldo 1 januari 1979		fl. 332,24

**Vermogensoverzicht der
afzonderlijk beheerde fondsen**

	1 jan. 1979	1 jan. 1978
Verwervingsfonds bibliotheek		
Effecten	fl. 23.880,-	fl. 24.442,-
Saldo Bank	23.834,85	22.676,74
	<hr/>	<hr/>
	fl. 47.714,85	fl. 47.118,74
Lucy B. en C.W. van der Hoogt-fonds		
Effecten	fl. 19.336,-	fl. 19.793,-
Saldo Bank	2.328,49	1.961,28
	<hr/>	<hr/>
	fl. 21.664,49	fl. 21.754,28
Dr. C.J. Wijnaendts Francken-fonds		
Effecten	fl. 6.830,-	fl. 6.975,-
Saldo Bank	+/- 332,24	142,08
	<hr/>	<hr/>
	fl. 7.162,24	fl. 6.832,92

Financieel overzicht over de periode 31-3-1978/5-5-1979 van de noordelijke afdeling van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde

Inkomsten

Vorig banksaldo	fl. 321,63
Jaarbijdrage Hoofdbestuur	1.200,-
Bankrente	6,32
Bijdrage penningmeester	3,-
	<hr/>
	fl. 1.530,95

Uitgaven

Kosten secretariaat maart-april	fl. 86,50
Idem mei-oktober	85,05
Honorarium Hella Haasse	300,-
Reiskosten Hella Haasse	54,-
Eten Bestuur met Hella Haasse	100,-
Kosten secretariaat oktober-december	149,-
Kosten drukwerk Nederlands Instituut	31,98
Kosten secretariaat januari-maart	90,-
Saldo	634,42
	<hr/>
	fl. 1.530,95

N.B. Op 5-5-1979 was de bijdrage 1979 nog niet van het Hoofdbestuur ontvangen.

Aldus naar waarheid opgemaakt, Groningen, 5-5-1979.

(w.g.) B. Ebels-Hoving, penningmeesteresse

Gezien en accoord bevonden 5 mei 1979.

De Commissie tot kasnaziening

(w.g.) R.A. Ebeling, dr. G.H. Kocks

Bijlage VI Besturen en commissies in het verenigingsjaar 1979-1980

Algemeen bestuur

Voorzitter: mw. dr. M.A. Schenkeveld-van der Dussen

Ondervoorzitter: T. van Deel

Secretaris: R. Breugelmans

Penningmeester: R. Visser

Bibliothecaris: mr. J.R. de Groot

Leden: dr. F.L. Bastet, dr. G. Borgers, P.H. Dubois, mw. M. Ferguson, dr. D. Grosheide, mw. J. Herzberg, dr. A.W. Willemsen, dr. A.H. Huussen jr.

(vertegenwoordiger van de Noordelijke Afdeling)

Secretariaat: Universiteitsbibliotheek, Rapenburg 70-74, 2311 EZ Leiden

Bestuur van de noordelijke afdeling

Voorzitter: dr. A.P. Braakhuis

Secretaris: dr. A.H. Huussen jr., Troelstralaan 49, 9722 JD Groningen

Penningmeester: mw. dr. B. Ebels-Hoving

Assessor: mr. J. Rinzema

Contactcommissie voor België

Secretaris: *vacant*

Leden: *vacant*

Vertegenwoordiger in Zuid-Afrika

mw. dr. W. Nienaber-Luitingh, Lymbrookweg 5, Scottsville, Pietermaritzburg 3201

Commissie voor Zuid-Afrika

Secretariaat: *vacant*

Leden: P. Korthuys, dr. G.W. Ovink, jhr. dr. P.J. van Winter

Commissie voor geschied- en oudheidkunde

Voorzitter: mw. dr. M.E.H.N. van Santen-Mout

Secretaris: dr. W.C. Braat, Emmaplein 11, 2341 JZ Oestgeest

Leden: dr. C.C. de Bruin, dr. J.R. Bruijn, dr. A.E. Cohen, dr. J.A. van Dorsten, R.E.O. Ekkart, dr. C. Fasseur, mr. R. Feenstra,

dr. J.P. Gumbert, dr. H.P.H. Jansen, dr. G.I. Lieftinck, dr. P.F.J. Obbema, dr. D.J. Roorda, dr. I. Schöffer, mw. mr. A.J. Versprille, dr. J.J. Woltjer

Commissie voor taal- en letterkunde

Voorzitter: dr. P.G.J. van Sterkenburg

Secretaris: dr. P.E.L. Verkuyll, Achterberghof 3, 9752 HE Haren (Gr.)

Leden: dr. B.C. Damsteegt, dr. R.L.K. Fokkema, dr. M.J.M. de Haan, dr. A. Sassen, mw. dr. M.H. Schenkeveld, mw. dr. M.A. Schenkeveld-van der Dussen, dr. L. Strengholt, dr. F. de Tollenaere, dr. M.C. van den Toorn

Commissie voor schone letteren

Voorzitter: T. van Deel

Secretaris: *vacant*

Leden: M. Hartkamp, mw. J. Herzberg, dr. A.S. Wadman

Commissie voor de bibliotheek

Voorzitter: dr. J. Gerritsen

Secretaris: *vacant*

Leden: dr. E. Braches, mr. J.R. de Groot, dr. J.P. Gumbert

Commissie voor de financiën

Voorzitter: H. Th. Lunsingh Scheurleer

Secretaris: dr. G. Borgers

Leden: M.D. Frank, mr. G.C. van der Willigen

Commissie voor de publikaties

Voorzitter: mr. J.R. de Groot

Secretaris: mw. G. Th. M. van den Dool, Rapenburg 70-74, 2311 EZ Leiden

Leden: dr. G. Borgers, dr. E. Braches, mr. W.R.H. Koops, P.A.W. van Zonneveld

Noot

Met toepassing van art. 32, lid 4 van de Wet heeft het bestuur R. Breugelmans als plaatsvervangend bibliothecaris aangewezen.

Dit jaarboek is samengesteld onder redactie van de Commissie voor de publikaties.

Het correspondentie-adres van de Commissie luidt: Universiteitsbibliotheek,
Rapenburg 70-74, 2311 EZ Leiden.

Typografische verzorging P. Waterland. Druk Alberts, Sittard